

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 53
(19684)
2023 чылдың
июль 19
среда

Хүннүң үнери — 04:46
Ажары — 20:51
Хүн дурту — 16:05

Садар өртээ
хостуг

12+

Тамерлан Чындыгырнын шаңналы дээш...

7-2023 чылда Россия чемпиону Тамерлан Чындыгырнын шаңналы дээш республика чергелиг
шыдыраа маргылдаазының киржикчилери...

Материалды 12-ги арындан номчуур.

/ Мерген КЫРГЫСТЫҢ тырттырган чуруу.

Кичээңгейни күштелдирер

Республиканың Баштыңы В. Ховалыг Хамааты камгалалының болгаш онза
байдалдар албанынга чер-черлерде чагырга черлери-биле кады хемнер, хөл-
дерге дыштанып келгеннерге айыыл чок байдалдарны тургузарын дааскан...

/ 2-ги арында

Арат-фермер болуксаар аныяктарга деткимчелер хөй

Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы А. Монгуш республикада көдээ
ажыл-агый адырында байдал, хову ажылдары, кышка белеткел кампаниязы
база арат-фермерлерге деткимчелер дугайында тайылбырны кылган.

/ 4-кү арында

800

хире гектар шөлге кырлыг-кара тарып
өстүрер дүжүткүр черни аңгылаан.

Кичээңгейни
күштелдирер

Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдар албанынга чер-черлерде чагырга черлери-биле кады хемнер, хөлдерге дыштанып келгеннерге айыыл чок байдалдарны тургузарын дааскан. Ук даалгага Туризм талазы-биле агентилел база каттыжып, туризм объектилеринин инфраструктураларын хөгжүдеринге сонургалдыг болур ужурулуг. Ол ышкаш чер суму бүрүзүнде чагырга черлеринин удуртукчуларындан хемнер, хөлдерге кижилернин амы-тынының камгалалын күштелдирерин негээн.

Сугда эжинген кижилернин айыыл чок чорунче онза кичээңгейни салырын Республиканың чурттакчылары социал четкилерде бижип турар дээрзин Владислав Ховалыг айткан. Дыштанылганың чамдык черлеринде, ылаңгыя Тере-Хөлде турбаазада, эштер болгаш камгалал дериг-херекселдери, бирги дузаның аптечкалары чок дээрзин ук дыңнадылгарда айтып турар. Хамаатыларның сугга айыыл чок чорунун айтыры чүнүнда мурнунда тус-тус чагырга черлеринге онаажыр дээрзин ол сагындырган.

Россияның Онза байдалдар амызының Тыва Республика талазы-биле кол эргелелиниң сан-медээзинден алырга, 2023 чылдың март айындан бээр үеде сугларга 13 озал-ондак бүрүткеттинген, ооң түңнелинде тос кижилер амы-тынындан чарылган, бир кижини камгалап алган, ийи кижис чок читкен. Мырыңай бо хүннерде, июль 16-да, Кызыл хоорайга эзирик аныак оол сугга дүжүп өлгөн.

Ол ышкаш Онза байдалдар яамызының кол эргелелиниң дыңнатканы-биле алырга, ада-иелеринин хайгааралы чокка уругдарының сугга эштер, ооң уламындан өлүп-когараар таварылгалары уламчылавышаан. Сөөлгү шак ыңдыг таварылга Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суурунга бүрүткеттинген. 6 болгаш 12 харлыг назы четпээн уруглар септи кежир эштип чорда, оларның бирээзи сугга дүшкен. Сөөлүнде ооң өлүг мөчүзүн сугдан ужулган.

Сугга озал-ондакты болдурбазы-биле Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле кол эргелели эзирик эжингеннерге хамаарыштыр торгаалдарның хемчээлин улгаттыларын саналдаан. Амгы үеде ук торгаалдарның хемчээли 100-тен 500 рубль чедир.

Росгвардияның Тывада
чаа удуртукчузун таныштырган

Национал гвардияның Сибирьде шериг округун командылакчызының оралакчызы генерал-майор Андрей Батрак Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгга Росгвардияның Тывада эргелелиниң чаа удуртукчузу полицияның полковниги Алексей Корниенкону таныштырган. Ужуражылганың үезинде регионун удуртукчузу республиканың социал-экономиктиг байдалы болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле кады ажилдажылганың байдалы-биле Корниенкону таныштырган.

Полицияның полковниги Алексей Николаевич Корниенко Красноярск крайның Новониколаевка суур чурттуг. Россияның ИХЯ-зының Сибирьде юридиктиг институтун дооскан. Корум-чурум камгалаар органнарга албан-хүлээлгезин 1994 чылдан бээр эрттирип турар. Национал гвардияның

одуруунда 2016 чылдан бээр. Росгвардияның Тывада эргелелиниң даргазынга томуйлаттыларының бетинде Росгвардияның Хакасияда эргелелиниң начальнигинин оралакчызынга ажилдап турган. Тускай шериг операциязынга киржип турган. Күрүне шаңналдарлыг: «Эрес-дидим чорук дээш» медаль, «Ада-чурттуң мурнунга ачы-хавыяа-

зы дээш» деп орденниң I болгаш II чергелери, «Ниитиниң корум-чурумунуң камгалалына шылгараңгай ажылы дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Росгвардияның Тывада

эргелелиниң удуртукчузу турган Андрей Кука РФ-тиң национал гвардиязының федералдыг шерииниң Астрахань областа эргелелин даргалай берген.

ЛУР-нун уругларын дыштандырар

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг биле Луганск Улус Республиканың Свердловск районунун Свердловск хоорайының удуртукчузу Андрей Сухачёвтуң аразында чардынган кады ажилдажылга дугайында дугуржулга езу-гаар бистиң республика Россияның чаа регионунун школачыларының чайгы дыштанылганын органи-застаарында дузалажыр.

Тываның Өөредилге яамызының дыңнадып турары-биле алырга, ЛУР-нун Свердловск районунун болгаш Свердловск хоорайының уругларынга Ростов областың Таганрог хоорайында «Золотая коса» деп уругларның кадыкшыдылга лагеринге дыштанырының 100 путевканы садып алырынга 3,8 сая рубльди үндүрүп берип турар. Аңаа дыштанылганың сезону эгелей берген, ол август 29-та доостур.

Тываның өөредилге сайыды Елена Хардиикованың демдеглээни-биле алырга, чайгы дыштанылга үезинде уруглар ыяап-ла дыштанып, күш кирип алыр ужурулгар.

Бо болза Тываның Луганск Улус Республиканың Свердловск районга болгаш Свердловск хоорайынга боттандырып турары ийги төлөвилели. Бо хүннерде Тываның эрге-чагыргаларының күжү-биле Свердловск хоорайының тускайжыттыгынган 6 дугаар школазының спорт залының үндезин септелгези чоруп турар. Оран-саваның эргижирээниң ужуң моон

мурнунда күш-культура кичээлдерин өөредилге класс-тарынга, коридорга база кудумчуга эрттирип турган. Амгы төлөвилел езугаар спорт залының дээвириң, чылыдылга системазын, иштин септээр кылыр. Ону өөредилге чылының бетинде дужаары көрдүнгөн. Ол ышкаш Тываның деткимчези-биле Свердловскиде чажыт ажилдакчы угбашкылар Лидия биле Светлана Бабарикхлер аттыг 1 дугаар лицейни септээр. Ук ажилдарны 2025 чылда чорудары көрдүнүп турар. 2024 чылда ЛУР-нун база бир хоорайына, Червонопартизанскиге, 15 дугаар уруглар садын чаартыр.

Тыва моон-даа соңгаар ЛУР-нун Свердловск району катап тургустунарынга, амыдыралдың чаңылчаан овор-хевиринче дагын эглип келиринге, кады ажилдажылганың культурлуг болгаш өөредилге программаларын хөгжүдеринге дузалажыр.

Енисей Сибириниң өске арткан регионнары-биле кады Тыва Свердловск районун болгаш ооң төвүн шэфке ап, тус черниң инфраструктуразын болгаш социал объектилерни катап тургусчур болган. Кады ажилдажылганың дугайында дугуржулганы май 9-та Шах-

терлар алдарының музейинге чарган.

Ат салыышкынының езулалының үезинде Свердловск хоорайының баштыңы Андрей Сухачёв мынча деп демдеглээн: "Бодувустун экономикавысты, үлетпүр бүдүрүлгелерин бут кырынга тургузуп алгаш, бистиң дузавыс херек регионнарга дузалажып чеде бээривисти хүлээнип турарар бис".

Свердловск район ЛУР-нун мурнуу-чөөн талазында чыдар, 100 муң хире чурттакчылыг. Хоорайың болгаш районун экономиказының кол адыры – даг-тывыш үлөпүрү болгаш көдээ ажил-агый.

Суггаттыгда — дүжүттүг

Тываның агаар-бойдузунуң байдалы кааңдаачал болгаш, тараа тарып өстүреринге ындыг-ла кончуг таарымчалыг эвес. Ынчангаш тус черниң чурттакчы чону бодунуң хереглелинге өй тарааны суггаттыг шөлдерге тарып өстүрүп чорааннар. Ооң херечизи — республиканың девискээринде хөй санныг арат бугалары.

2022 чылдың чайын республикада тараа шөлдериниң барык чартык кезии хирези кааңдаашкына таварышкан, агаар-бойдузунуң чаас-чайына идегээр деп чүвениң кедизи чок дээрзин көргүскөн. Ынчангаштың республикага мелиорацияны улам сайзырадыры болгаш суггарылга системаларын катап тургузары көдээ ажил-агий адырынга 2023 чылда кол сорулга деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Тыва Республиканың Дээди Хуралына Айыткалынга онзалап демдеглээн.

Тывада суггарылга системаларының септелгезин дүргедер талазы-биле көскү хемчеглер сөөлгү ийи-үш чылдар дургузунда чоруттунган. 2023 чылда федералдыг акша-хөреңгини республикада суггарылга системаларының септелгезинче хаара тудар дээш, оларның эрге-байдал документилерин 2022 чылдың март 25-ке чедир бүрүнү-биле ажилдап кылыр даалганы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг көдээ ажил-агий яамызынга болгаш муниципалитеттерниң удуртулгаларына берген. Суггарылга системаларының хемнерден тараа болгаш сугген шөлдеринге чедир улуг хемчээлдиг бугалары федералдыг өнчүгө, хову болгаш сугген шөлдеринде суггарылга четкилери муниципалдыг

өнчүгө хамааржыр кылдыр документилерни тургускан. Суггарылга системалары бүрүнү-биле федералдыг өнчүгө хамааржыр, а республика оларны чүгле ажил-лаар, орулга үндүрүп алыр турган болза, эки болбайн канчаар. Совет үеде ындыг турган-даа — магалыг-ла.

Суггарылга системаларын септээриниң федералдыг программалары база ажилдап кылдынгылаан. Республикада суггарылга системаларын септээринге херек акша-хөреңгини федералдыг бюджеттен үндүрүп алырының бир аргазы — “Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” деп федералдыг национал төлөвилелге киржири. Тараажы фермерлер, хууда ажил-агийлыг кижилер демнежи, боттарының акша-хөреңгизи болгаш күжү-биле сугген болгаш тараа шөлдеринде суггарылга арыктарын болгаш арат бугаларны септеп, ажилдап турарының чижектери бар. Бии-Хем кожуунда тараажы Андрей Бородин бодунуң амы-хууда ажил-хөреңгизинден ооң шөлдеринче суг агып бадырып турар арыктарны септээринден, шөлдерниң шынарын экижидер талазы-биле агротехниктиг ажилдардан эгелээн.

Үстүнде ат-сывы үнген арат тараажы Андрей Бородин ышкыш ажил-агийжы кижилерниң бары, республиканың суггарылга системаларының документилерин катап четчелзени оларның септелгезин чорудар, юридиктиг эрге-байдалдыг ажил-агийжы кижилерниң ажилгалына болгаш ажаалда-дежээлдезинге дамчыдып бээр арганы тургускан деп болур.

“Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” деп федерал-

дыг национал төлөвилелге 2023 чылда кириштирири-биле Тывадан ийи арат тараажыларның суггарылга системаларыг шөлдерге культур-техниктиг ажилдарны чорудар талазы-биле төлөвилелдерин Россия Федерациязының Көдээ ажил-агий яамызының тускай комиссиязы шилип алган. Олар дээрже Бии-Хем кожуунуң Тарлаг сумуда “Малиновка”, Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл сумуда “Терезин” суггарылга системаларында шөлдерни тарааны болгаш тарымал суггенни тарып өстүреринге белеткээр талазы-биле Айдың Соскал биле Орлан Балчийниң төлөвилелдери-дир. Культур-техниктиг ажилдарны чорударына херек акшаның чартыын азы 50 хуузу федералдыг бюджеттен тускайлап бээр, арткан 50 хуузу төлөвилелди саналдап кириген тараажылар боттарының акша-хөреңгизи-биле дуглаар ужурулуг. “Малиновка” суггарылга системасына 8,3 миллион, “Терезинге” база 8,3 миллион, ниитизи-биле 16,7 миллион рубль акшаны федералдыг яамы үндүрүп бээр, а төлөвилелди боттандырат тараажы бүрүзү база 8,3 миллион рубльди септелге ажилдарына үндүрери көрдүнгөн. Оларга дузалаары-биле Тываның бюджетинден арат бүрүзүгө 6,7 миллион рубль акшаны үндүрүп бээр. Ынчангаш Айдың Соскал биле Орлан Балчий төлөвилелдерни боттандыраарына херек чарыгдалдарның чүгле 10 хуузу дуглаар. Бо тараажы араттар хүлээнип алганы ажил-херекти күөсөдип шыдаптар болза, Бии-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарга 714 га чер суггаттыг апар. Ажил-хөреңгиз элээн шуудаан араттар Айдың Соскал биле Орлан Балчий оларның төлөвилелдерин күрүнө биле

хууда ажил-агийжы чоруктуң кады ажилдажылгазының чижээ деп үнелеп болур-дур. Араттар хүлээнип алганы шөлдерге культур-техниктиг ажилдарны чорудуп, тараа болгаш сугген тарып өстүреринге белеткеп шыдаптар-даа болза, ол шөлдерниң ажилгалы суггарылга системаларында база хамааржыр. Бир эвес суггарылга системалары дамчыштыр культур-техниктиг ажилдар чоруткан шөлдерге суг агып чеде бер-бес болза, араттарның ажилы эки түңнелдер чок артып каап болур.

Хемнер үерлээш, кол улуг бугаларының баштарын болгаш уннарын буза шаап каапкан суггарылга системаларында байдал элээн нарын. Чижээлээрже, Чаа-Хөл кожуунда Терезин биле Аймырлыг суггарылга системаларын 1950 чылдарның төнчүзүнде 1960 чылдарның эгезинде туткан. Бо суггарылга системаларының Чаа-Хөл хемден суг аксып үндүрер бажы чаңгыс. Ону 2013–2014 чылдарда септеп, 30 млн. рубль акшаны чарыгдан. 2021–2022 чылдарда үер суу оларның бажын чире шаап кааптарга, чирилген черлерин сай дашты тракторлар-биле дуй үстүргөн. Терезин биле Аймырлыг системаларының федералдыг өнчүгө хамааржыр кол улуг бугаларның баштарынга болгаш уннарынга капитал септелге чорудары эргежок чугула апарган. Бо суггарылга четкизиниң муни-

ципалдыг өнчүгө хамааржыр бугаларына база септелге херек. Терезин суггарылга системасының ниити шөлү 1040 га, сөөлгү чылдарда кааңдаашкының уржуунда суг эвээжээш, ооң 208 газын, чүгле 18 хуузу ажиллап турган.

Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Туруг сумузуңда Улуг-Хову-Аксы деп черге буганы 1950 чылдарда, “Ленин” колхоз үезинде шөйүп чоруткан. Бир солун чүүл, бо буганы тудуп тура, Кара-Дуруг деп дагның кадыр хаяларының мурнун дургаар ийи каът бажың хире бедик чагыларны ка-дап, оларның баштары-биле ыяш буганы шөйүп чоруткан. Улуг-Хову-Аксында 100 га шөлге “Ленин” колхоз суггенни, кукурузаны тарып өстүрүп, оон ырак эвесе Чаш-Тал сүт-бараан фермазын сенаж, силос-биле хандырып турган.

Федералдыг төптөн тускай комиссия келгеш, Улуг-Хову-Аксында 100 га шөлче буга шөйери карылгалыг, 1000 галыг болган болза орулга-лыг бооп болур деп түңнелди үндүрүп, акшаландырбас деп шийтирни үндүргөн. Федералдыг бедиктен хараарга — ындыг-ла-дыр. Тус чер деңгелинде көөр болза — кандыгыл? Боттары башкарлып ажилдаар арга Улуг-Хову-Аксында 100 галыг. 1950 чылдарда “Ленин” колхоз буганы бодунуң күжү-биле тудуп шыдаан ышкажыл.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Суук чемишчидилгени идепкейлиг ажиллап эгелээн

Тараажылар бодунуң шилилгезин суук минералдыг чемишчидилгеге доктааткан дээрзин республиканың Көдээ ажил-агий яамызы дыңнаткан. Ооң өртек-үнези кургаг минералдыг чемишчидилгеден чиик, суук минералдыг чемишчидилгени үнүштер база эки шиңгээдип алыр.

Ону чаштырага, тарааның бүрүлери хөлчөк дүргөн болгаш хандыр шиңгээдип алыр. Эрге-чагыргаларның деткимчези-биле бо чылын Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Каа-Хем болгаш Таңды кожууннарның ажил-агий-лары суук чемишчидилгени

курлавырлап алганнар.

Республиканың тарылга черлериниң кол нуруузуңуң элэиннелчек хүрөң хөзүнүң черлерге хамааржыр. Тарылга черлериниң 72 хуузу ындыг черлер, кара хөзүнүң черлерге чүгле 28 хуузу онаажыр. Тарылга черлеринде хөзүнүң чемиштииниң ортума хемчээли 2,99 хуу болур. Минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелер ажиллап болза, оон бедик дүжүт алыры болдунмас.

2022 чылда кааңдаашкының ужуң республиканың көдээ бүдүрүкчүлери бедик дүжүт ап шыдааннар. Ынчангаш минералдыг чемишчидилгени байлак эвес ажиллап деп шийтирилээн.

Хөзүнү 1240 тона чемишчидилге садып алыр планныг тургаш, чүгле 5 ажил-агий дөңгүл-ле 535 га черге чажар 67 тонна минералдыг чемишчидилгени садып алыр аргалыг болган, а 2022 чылда олар 951 тоннаны чаштырган.

Минералдыг чемишчидилгеден аңгыда Таңды, Кызыл, Барыын-Хемчик болгаш Чөөн-Хемчик кожууннар 265 га черге 8,0 муң тонна органиктиг чемишчидилгени чашканнар. Органиктиг чемишчидилгениң өске артканнардан артыкшылды — бойдука хора чедирбези. Ону ажиллаарга, чүгле дүжүткүр болур эвес, а хөзүнүң шынарын экижидер деп республиканың көдээ ажил-агий болгаш аш-чем

яамызында санап турар.

Үнүштерниң өзүлдезинге салдарлыг, оларның янзы-бүрү аарыларга, кааңдаашкына болгаш соок-чарга шыдамык 780 литр хире чайгаар бүткен гумин кило-лыг, сугга эстиичел дустуг «Гумат» деп бүдүмелди Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Каа-Хем болгаш Таңды кожууннарның алды тараажы ажил-агийлары республиканың Көдээ ажил-агий яамызы садып берген. Мындыг чергелиг гумин-

ниг, минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелер ажиллап көдээниң бараан бүдүрүкчүлери агаар-бойдузун чогуумчалыг үезинде күзүн 19,5 муң тонна тарааны, 21 муң тонна картофельди болгаш 4,9 муң тонна ногаа культу-ларын алыр ужурулуглар деп республиканың Көдээ ажил-агий болгаш аш-чем яамы-зында санап турар.

/ А. ХЕРТЕК
Белеткээн.

| УДУРТУКЧУГА СӨС |

Арат-фермер болуксаар аныяктарга деткимчелер хөй

Тываның Чазаның Даргазының оралакчызы Алик Монгуш республикада көдээ ажил-агый адырында байдал, хову ажилдары, кышка белеткел кампания-зы база арат-фермерлерге деткимчелер дугайында тайылбырны кылган.

— Бо чылын агаар-бойдустун чогумча чок болганындан часкы хову ажилдары 20 хире хонук озалдап эгелзэн. Ажил-агыйларның белен эвезинден эвес, а ылап-

ла хөргүннүн температуразы тараа үрезинин чажарынга таарымча чок болганындан. Ындыг турбуже, арат ажил-агыйлар анаа олурбааннар, тарылга ажилдарына кызымаккай белеткенгеннер. Амгы үениң көдээ ажил-агый технологияларын болгаш минералдыг чемишчидилгени ажыглап тургаш, эрткен чылдан эвээш эвес дүжүттү алыр деп планнап турар бис. Кааңдаашкынның хүннер эрткен, ам чаыстап эгелзэн, ол кызыл-тас, көк-тараа, кырлыг-

кара база рапстың үнеринге дузалаар боор.

Ажилчын сургакчылаашкынының үезинде ховуларга четкеш, тарааның бажы четчип, быжыгып, өзүп турарын көргенин Алик Керттик-оолович чугаалаан: «Кырлыг-караны (гречиха) республика рыногунче үндүрер дугайында айтырыгны өөренип турар бис. Ол төлөвилелге 800 хире гектар дүжүткүр черни аңгылаан. Бо ажилды Таңды кожуунда дуржулгалыг арат Михаил Санников 3 дугаар чыл

идепкейлиг чорудуп турар. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг эрткен чылын М. Санниковтун ажил-агыйына чорааш, республиканың Көдээ ажил-агый яамызынга кырлыг-караны болбаазырадыр талазы-биле ажилды чорударын дааскан.

Минусинск хоорайга кырлыг-караның шенелде партиязын болбаазыраткан. Дээди сорттун кырлыг-каранының шынары эки болду. Бо хүнде хөй бюджет албан черлери Михаил Санников-биле кырлыг-кара садып алыр керээлерни чарып турар».

Ол ышкаш бо чылын Көдээ ажил-агый яамызының тускай программаның деткимче-зи-биле Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү сумузунда «Оргаадай» бүдүрүлгө тараа культураларын, ооң иштинде кырлыг-караны болбаазырадыр цехти тургускан деп, А. Монгуш дыңнаткан.

Чоокта чаа көдээ ажил-агыйның хоочуннары-биле ужуражылга эрттиргенин база ол чугаалаан: «Хоочуннарың санал-оналдарын, совет үеде кандыг технологияларны ажыглап турган дугайында сүмелерин дыңнадывыс. Совет үеде бүгү Тывага 300 муң ажыг гектар шөлгө тараа тарып турган. Ынчан үрезин, чемишчидилге шупту халас, көдээ ажил-агый техника-зы чылдың-на чаартынып,

ажылчын күш база чедер турган. Ол дээр-ле көдээ ажил-агыйны сайзырадырынга кол чылдагааннар-дыр. Амгы үеде көдээ ажил-агыйда чүгле хуу сайгарлыкчылар, арат-фермер ажил-агыйлар ажилдап турары харааданчыг. Бо үениң байдалы-биле оларны халас хандырып шыдавас бис. Ынчалза-даа көдээ ишчилерге деткимче көргүзөр хөй-ле хемчеглер, программалар, төлөвилелдер бар. Чыл санында арат ажил-агыйларны хөгжүдөр дээш, дүжүдү эки болзун дээш, деткимчелерни көргүзүп турар. 90 чылдарга бодаарга, суур бүрүзүндө көдээ ажил-агый техниказы чаа тракторлар, комбайннар бар апарган. Ынчалза-даа ол ам-даа эвээш-тир ийин».

Көдээ ажил-агыйларга деткимче көргүзөр аңгы-аңгы угланышкынның субсидиялар база бар. Чижээлээрге, үрезин, техникага кыварчаар материал саткан акша-хөреңгизиниң чамдызын эгидип бээр программалар бар. Чижээлээрге, арат-фермер бүрүзү улуг техника садып алыр аргазы чок болгай, ынчангаш садып алыр техниканың чарыгдалының 75 хуузуң бюджеттен, 25 хуузуң арат боду үндүрер субсидиялар безин бар. Мал, чер ажил-агыйы кылыксаар күзелдиг, арат-фермер болуксаар аныяктарга аңгы-аңгы угланышкынның деткимчелер хөй. Олар Көдээ ажил-агый яамызынга баргаш, тайылбырны ап, чагыгларны кирип болур.

/ Алдынай СОЯН
Белеткээн.

Эрес-кежээ “Оргаадай”

Улуг-Хем кожуунда “Оргаадай” көдээ ажил-агый бүдүрүлгези республикада сайзыралче чүткүлдүг ажил-агыйларның бирээзи. Бүдүрүлгө ажил-ижин улам калбартып, тараа шөлдерин улгаттырып, бо чылын сайзыралче элзэн херии, дидим-дидим бурунгаар базымнарны кылган.

Кожуун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы Уран Серин биле көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Болат Ховалыг бүдүрүлгениң ажил-агыйын сонургап четкен.

“Оргаадай” бүдүрүлгезинге Волгоград хоорайдан “Фавор” фирманың инженерлери Андрей Левков, Константин Нерад база “ПромСибУрал” компанияның инженери Роман Черешнев 3 хонук дургузунда улуг станоктарны эптээш, бүдүрүлгениң ажилчыннарын ол станоктарга ажилдаарын

өөрөткен. Арбайны болбаазырадып, оон каржаңын дээш, далган аймаан кылырын, хлеб быжыра далганны хоюдур дээрбелээри, ол ышкаш гречканы аштап-арыглаар станоктарга ажилдаарын “оргаадайжылар” өөренип алганнар. Олар станоктар дузасы-биле бир шак дургузунда 150–200 кг далганны бүдүрүптер аргалыг апарган. Далганны тускай станоктар баш удур тургузуп каан программа ёзуугаар кыска үе дургузунда белени-биле хаптаптар апарган.

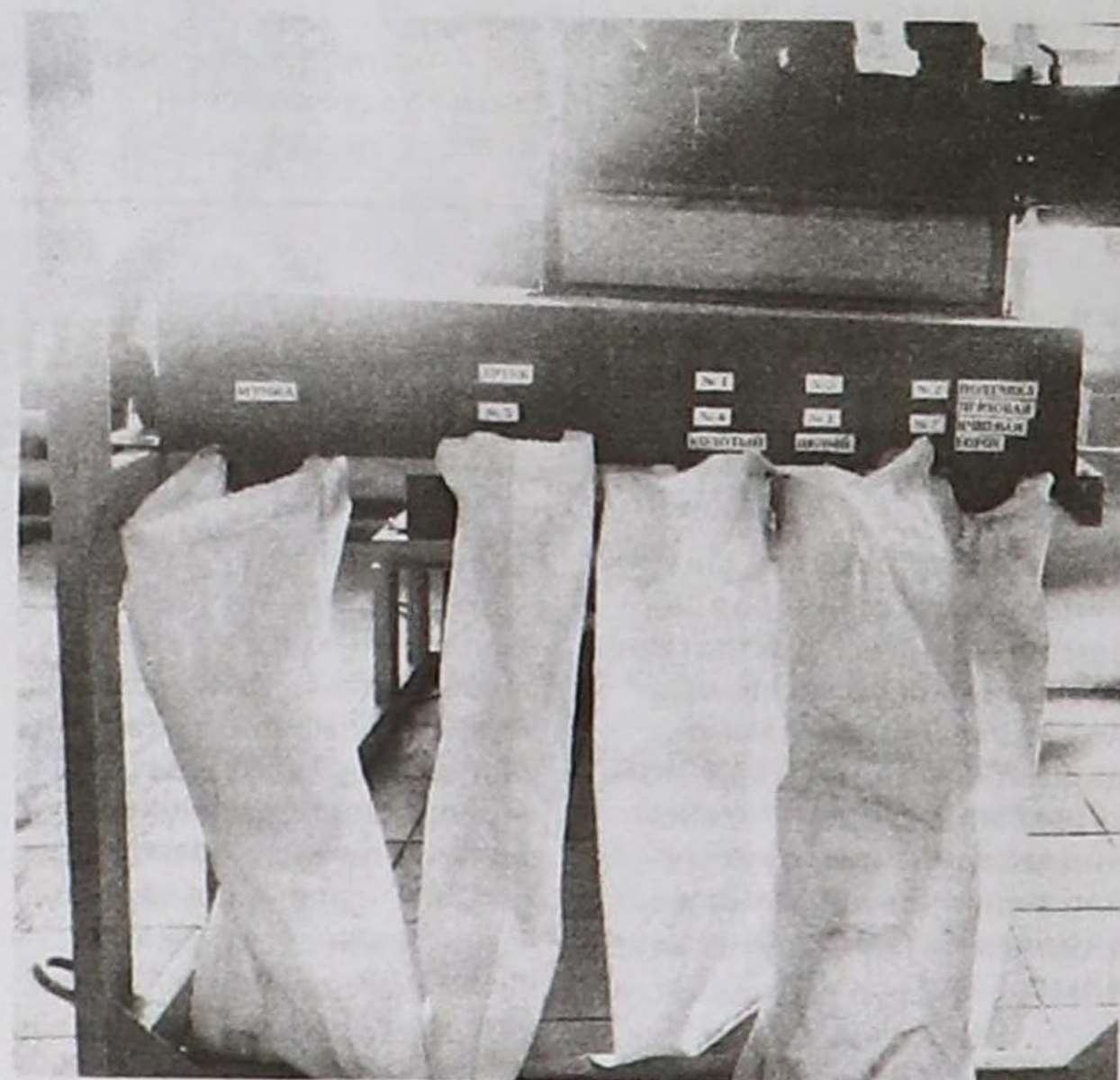
Чүгле арбайдан 8–10 хире аңгы далган аймаа үнүп кээр. Кырлыг-карадан ортопедтик сыртыктар, матрастар бүдүрүп болурун, ол ышкаш огород, садтарга чемишчидилге дээрзин инженер Роман Черешнев сонургадайп тайылбырлаан. Тываның байлаа хөй, ону болбаазырадып сайзырадыр болза, чедишкынниг болур дээрзин сургакчылап келген

инженерлер демдеглээн.

“Оргаадайның” удуртукчузу ышкаш, шалыпкын-кежээ, бурунгаар чүткүлдүг болуп, бай-байлак оран-таңдының кежиинден салдынмай, кат-чимис, зыт-сүт болбаазырадыр цехтерни сайзырадып болурун кожуун чагыргазы медеглээн.

— Станоктарны эптеп, аңаа ажилдаарын өөренип алдывыс. Улаштыр чогуур документ-саавыыр ажилдары бүдө бээрге, продукциявысты үндүр садып-саарар, чет-челеттине чарар ажилдар база эгелээр. Продукцияны бүдүрүп алгаш, улаштыр саарылгаже үндүрбес болза, ажил хөнүвейн баар болгай – деп, “Оргаадай” бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Эрес Мандан-оол чугаалап турар.

Көдээ ажил-агый адырынга шак мындыг бүдүрүлгө ажилын калбартып, Тывага аыш-чем аймаан

хөйну бүдүрүп эгелээринге кожуунуң чурттакчылары чоргаарланып турар. Улуг садыг-саарылганы чорударына болгаш сайзырадырынга үлүүн кирип, “оргаадайжыларның” бүдүргөн аыш-чемин садып алырынче

республиканың чурттакчы чонун улуг-хемчилер кыйгырып турар.

/ Улуг-Хем кожуун чагыргазының медеэлери-ден А. ДОНГАК белеткээн.
Чуруктарны интернет-тен алган.

Тыва Республиканың Баштыңының удуртулгазы-биле республикада эң-не нарын социал айтырыгларны шиитпирлээр сорулгалыг Хамаатыларның бот-идепкейин деткиир чөвүлелдин хуралы июль 5-те болуп эрткен. Социал блоктун яамыларының, ведомстволарының, хөй-ниити албан черлерининг күженишкенин аялыын демдегледип, эң-не чидиг айтырыгларны сайгарып көргөн.

Ёзу-чаңчылдарны каттап тургузары, уругларны күш-ажылга кижизидери, эң-не коргунчуг кем-херек үүлгедиишкенин чыл-дагааннарын чок кылыры, суурларга музейлерни болгаш чурук галереяларын аядарының чугулазы, улуг назылыгларга хүндүткелди оттурары, чааскаан чурттап чоруур улуг назылыгларга хууда приюттар аядары дээш оон-даа өске чидиг айтырыгларны чугаалашкан.

Республиканың медицина ниитилели арага-биле демисежип, ажи-төлдүг өг-бүлелерни узун хуусаалыг байырлалдарда болгаш дыштаныр хүннерде хайгаарап, психологтук төптнерни аядып, оон-даа өске ажилдарны кылып чорудуп турарын кадык камгалал сайыды Анатолий Югай демдеглээн. Түңнелдер көстүп келгиче күженишкенин аялдаар дээрзин чөвүлел хуралга айтыкан. "Ажи-төлдүг өг-бүлелерниң менди-чаагай чоруу дээш хөй-ле шиитпирлер хүлээп алдынып, акша-хөреңгини аңгылап, төлөвилелдерни боттандырып турар. Олар боттарының ээлчээн-де ону эскерер ужурлуг. Ону канчап чедип алырыл? Хуралга саналдап турганы-

Демнигде – күштүг, тепкииштигде – быжыг

биле массалыг информация чепсектеринге совет үениң суртаал аялыынче эглир үе келбээн бе? Бодунуң болгаш өскелерниң чуртталгазын үнелеп билир болурун канчап чедип алырын, кижү бүрүзү боданыры чугула" – деп, кадык камгалал сайыды Анатолий Югай чугаалаан.

"Оваа медиа" компанияның тургузукчузу Менди Наксылдың үзеп-бодалы база-ла совет үениң суртаал хевирлери-биле харылзаалыг.

"Хуралга көргүскөн төлөвилелдерден аңгыда, совет үеде ышкаш агитациялыг суртаал дээн ышкаш чонга дыңнадышкын аялыын чорудары-биле холбашкан төлөвилелдер база ту-

рар болза эки. Чижээ: социал уjur-уткалыг азы сагыш-сеткил көдүрер, хей-ат бедидер контент, күш-ажылды суртталдаан филмнер-даа үндүрүп болгай" – деп, ол чугаалаан.

Ниитилелди канчаар сайырадыр сорулгалыг хурал кижү бүрүзүгө кончуг улуг уjur-уткалыг дээрзин ТР-ниң Медицина палатазының даргазы Анжела Канчыр-оол демдеглээн. Чазактың

болгаш бот-идепкейжи хамаатыларның аразында чугаа үезинде ол-ла Владислав Ховалыгның даалгаларны берип турарын, ол ышкаш бот-идепкейжилер боттарының саналдарын чуртталгада күүседип кириптеринге беленин, чөвүлелдин бүгү-ле киржикчилериниң талазындан кады аялдажылгага идепкейжи туруштун ол айтыкан.

"Келир үеде боттанды-рар кончуг чугула болгаш дээштиг эгелээшкенин, кижилерниң хууда хары-ысалгазын бедидеринче угланган саналдарны онзагайлап көрдүм. Ниитилел бистиң боттарывыстан, өг-бүлелеривистен, ажилчын коллективтеривистен аңгы

чурттавайн турар болгай. Ол дээрже анаа-ла туугай чүүл эвес-тир. Бис шупту боттарывыстың ниитилеливисти тургузуп турар бис. Бистиң ниитилеливистиң шынары, утказы, өзү кан-дыг болурун боттарывыс тодарадып алыр бис. Бир эвес өске кижү-биле болган чүүлдү, карактарывыс хаптап алгаш, эрттириптер болзувусса, ол дээрже улуг айыыл-дыр. Даартагы хүнде боттарывыстың берге айтырывыс-биле чааскаан артып каап болур бис. Кээр-гээчел, дузаарга сеткил, бодунуң шиитпир, сөзү дээш, харысалгалыг болуру келир үеде бистиң боттары-выска болгаш ажи-төлүвүске айыыл чок, ханы уткалыг чуртталганы эккээр. Кижү бүрүзүнүң, бир дугаарында бистиң ажи-төлүвүстүң чүрээнде тудуп алган чорууру долгандыр делегейге бүзүрели дээрже-ле бүгү делегейниң сорулгазы-дыр" – деп, Анжела Канчыр-оол бодунуң бодалдары-биле үлешкен.

Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Чойган Монгуш "Демниг сааскан төве туду чиир" деп, хөйүнүң чаңгыс демин илереткен тыва улустуң үлегер домаанга даянып, чааскаан шимченириниң орнунга, демнежипкеш, оон-даа хөйүнү чедип ап болур дээрзин демдеглээн. Канчаарга-даа бистиң чонувус республиканың ниити айтырыгларын шиитпирлээр-биле, хамаатыларның айыыл чок

чоруун хандылары-биле демнежип шыдаптарын Тываның Баштыңының удуртулгазы-биле эрткен Хамаатыларның бот-идепкейин деткиир чөвүлелдин хуралына көстүп келгенин ол чугаалаан. Ылаңгыя араганың салдары-биле болгаш өске-даа чыл-дагааннар-биле кудумчуда ажы чок амыдырал тудуп чоруур кижилерни социал

күш-ажыл дузазы-биле каттап чогуур амыдыралче кирир төлөвилелдин Чойган Монгуш чүүлдүзүнгөн.

"Ындыг улус аразында эки талаже өскериптеринге белен кижилер бар. Оларга чүгле дуза кадары-биле холду сунары херек. Ук хамаатыларга чогуур амыдыралче каттап киреринге, чон аразында социал болгаш культурлуг нормаларны, аңгы-аңгы социал рольдарны каттап база шиңгээдип алырынга бир дугаар белеткээр ужурлуг чугула чүүл ол. Ындыг төпттерге күш-ажыл дузазы-биле чаңгыс чер чурттугларывысты чогуур амыдыралче эгидип алыр аргалыг болур бис. Ук дуржулга бистиң республикавыска эки түңнелдерни көргүскөн дээрзин чөвүлел хуралга чугаалады. Чазактың, Тываның Баштыңының деткимче-биле бо төлөвилел бистиң ниитилеливиске көскү үр-түңнелдерни эккээр дээрзинге бүзүрөп тур мен" – деп, ол чугаалаан.

/ Чыжыргана СААЯ.

| МЕДЭЭ |

11 чаа школа ажыглалче кирер

Тывага "Өөредилгени хөгжүдери" деп федералдыг күрүне программазы-биле 2023–2024 чылдарда 7183 олуттук 10 чаа школаның тудуун доозар.

Ол дээрже Кызыл хоорайның Бай-Хаак, Кечил-оол кудумчуларда, Вавилин этпээнде база Спутник микро-районда (бирээзи-ле 825 олуттук 4 улуг школа), ол ышкаш Кызыл кожуунуң Сукпак болгаш Каа-Хем суурларында (бирээзи-ле 825 олуттук 2 школа), Таңды кожуунуң Бай-Хаакта, Балгазында (825 биле 616 олуттук 2 школа), Чөөн-Хемчиктин Чаданада (616 олуттук), Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суму-зунда (176 олуттук) школа тудулганы-дыр.

"Көдээ девискээрлерни комплекстиг хөгжүдери" деп федералдыг күрүне про-

граммазы-биле Улуг-Хем кожуунуң Чааты суму-зунга бо чылдың ийги чартында 176 олуттук чаа школаның тудуу эгелээр. 2024 чылдың төңчүзүнде республиканың девискээринге 11 чаа школына ажыглалче кирир. 2023 чылдың төңчүзүнде Кызыл хоорайда Бай-Хаак кудумчуда болгаш Вавилин этпээнде, Сукпак болгаш Балгазын суурларда школына ажыглалче кирири планда көрдүнгөн.

Амгы үеде регионнуң Өөредилге яамызының шиитпир-биле школа бүрүзүнүң өөредилге болгаш спортчу дериг-херексел, эт-сеп-биле чүмнээриниң даңзын тургускан. Тудугну чорудуп турар организациялар, керээ ёзугаар школына бүрүнү-биле белеткээш, хүлээди. Ол ышкаш чаа школына девискээрлерин чаагайжыдып, спортчу шөлчүгештерни

болгаш школаже оруктарны эптиг кылдыр кылып ужурлуг.

Кызыл хоорайның школына-ларында сыңышпайн турар уругларны эге дээрзинде чаа школына өөредир. Оон үшкү улдуң соонда чаа школына чоруттап турар уругларны, чоорту шилчидер. Балгазында Тываның агроүлетпүр техникумунуң баазында 2 чыл улай өөренип турар уруглар чаа школага өөренир. Шоланың бүгү коллективи болгаш өөреникчилери чаа школына четтикпейн манап турарлар. Ук школына штады долу, чаа башкы каадырлар хереклевиин турар.

Чаа школына удуртукчуларын томуйлаары-биле өөредилге яамызы, Кызыл хоорай чагыргазының Өөредилге департаментизи, кожууннарның өөредилге эргелелдериниң удуртукчу-

лары аялдаар күзелдиг башкылар аразында шыңгы шилилгени эрттирген. Чаа школынага аялдаар директорлар болгаш оларның оралакчылары Кызылда башкылар билии бедидер институттун баазында май айдан эгелеп өөренип турар.

825 олуттук школага эртемнерниң 80 башкызы хереклеттинер дээрзин өөредилге яамызы дыңнадып турар. Кызыл хоорайда туттунуп турар чаа школына

чоогунда чурттап турар 127 башкы аялдаар күзелин илереткен.

Ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң 2023–2024 чылдарда доозукчуларының даңзын тургускаш, чаа школынага аялдаар күзелдиг башкыларны баш бурунгаар белеткел документтерин четчелеп турар.

/ Алиса ДОНГАК.
Чурукту интернеттен алган.

| АРАГАЛААШКЫН-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ |

Ындыг болганда, чүү-даа чүве орайтаваан-дыр

Хей чон чыылган черден улустуң амыдыралы, культуразының деңгели көрүнчүктө дег көскү болур. Тывага хамаарыштыр алыр чүве болза, Кызыл хоорайның амыдыралы бүдүн республиканың амыдыралының, ажил-ижиниң, адак дизе, хир-чамының, бачыт-чудунуң көрүнчү ол. Чүге дизе эки-даа, бужар-даа чүүлдер чүнү-даа мурнай мында болуп турар. Харалаан, сөөлгү үелерде бужар чүүлдер деңзи караан ажыр басып турары илдең: чоннуң калбак арагалаашкыны, кем-херек үлгедиишкнери, корум-чурум үрээшкнери кол нуруузунда найысылалда бүрүткеттинип турар.

Чурттакчы чоннуң хей кези мындыг амыдыралдан чаржынып, хөңү калып, эрге-чагыргалар, хей-ниити организациялары-биле катчып алгаш, кара күштерге удур демиселче көдүрлүп үнген. Хамык-ла кемниг чүүлдерге буруудадып турарывыс Интернет бо удаада улус-чонну мөөңнөштирип, дарый демнежириниң чепсээ болган. Социал четкилерде янзы-бүрү бөлүктөргө киржикчилер аңчылар болгаш балыкчыларның бөлүү катчып алгаш, тургузукчу хей-ниитижи ажилдарны боттары кылып кирипкенер. Кандыг-

даа көгүдүлгө, аазаашкынар чокка. "Демниг сааскан теве тудуп чиир" дижи болгай. Чүге дизе олар моон соңгаар мынчаар чурттап болбас деп чүүлү биле бергенер. Кандыг-даа чон кайыын-на дөгези багай болур чүве деп, оң чүгө азарганчыг кезээ чонун бакка суп, оң алдар-адын баксырадып чоруур. Чурттакчы чоннуң 80 ажыг хуузу тывалар болуп кээр бистиң ышкаш бичи республикавыска бүгү бузуттук чүүлдер адыш оюунда дег көскү. Кандыг-даа багай чүүл болурга, адак дизе, тывалар буруулук болур. Үндезин чурттакчылары колдаан черге черле ындыг, эки-даа, багай-даа чүүлдер чүнү-даа мурнунда чигине чонга онаажып дүжөр. Чамдыкта-чамдыкта бужар чүүлдер бүрүзүнге боттарывыс-ла чемиш бере бээр-ле болгай бис. Кол нация чонну тургузуп турар бис деп билишкени утуп алыр. Моон ужуң бүдүн чонга буруу онаажыр.

Тыва ниитилелдин амыдыралының хөлөгеленчек талаларының бирээзи — чоннуң кылын арагалаашкына хөмө тавартканы, оң уламындан эң-не багай, бужар аажы-чаңы арыг сугда чам дег көскүлөңнөп келгени. Чамдык улус ам-даа араганы ак чем деп санап чоруур. Хойтпактан кылган шиме ак чемге хамааржып болур-ла ыйнаан харын, ынчалза-даа кажанда-даа пиво, одеколон, техниктиг

спирт ак чем болбайн чораан болгаш болбас-даа. Олар угаан балбаарадыр, медреселер солугадыр оо-хоран-дыр. Мону хаайга керттип алыры черле артык эвес. Олар-биле, маңгысталчак амыдырал-дыглар-биле шын-на сеткилинден демисежип эгелээни черле чөп.

Чамдык улус араганы буруудадыр хөөн чок, "Араганы ижип болур, чүгө эзирип болбас" дээр туруштуг. Ол база частыргылыг көрүш. Арага кажан-даа эки чүгөге чедирбейн чораан. Оң хайындан өлүрүшкүнерниң, күчүлөп күштээшкүнерниң, орук озал-ондааның, сугга дүжүп өлүр чоруктарының, эзир-кырыштың саны көвүдзөн.

Чаңгыс сөөлгү чеди хонук безин бистиң республикага

аажок "дүжүткүр" болган. Дружинниктер болгаш шагдаалар эзириктер сергедир "Центр" деп албан черинге 651 кижини чедирген, оларның 169-у — херээженер. Эзириктерниң эң хей чыгыр черлери — төптүң тап-дал ортузунда тыва Арбат, Салчак Токаның хөрек тураскаалының чанында серсерлик, мурнуу чүкте микро-район, оң болгаш солагай эриктерде дачалар.

Чакпыыл арага сөөртүкчүлери болгаш садыг-жилыры-биле эптеш чок демиселди чорудуп, оң келир оруунга доскуулдарны тургузуп, торгаалдарның хемчээлдерин улгаттырып, корум-чурум камгалаар органнарның ажилдакчыларының бүрүн эргелерин болгаш идепкейин калбартпас чүве болза, бо айтырыг талазы-биле бай-

дал чагыртпастай бээр деп барды. Чазак-чагырга черлери, хамаарышкан албаннар, республиканың хей-ниитизи ону билип, чогуур хемчеглерни ап эгелзэн.

Хей-ниитиниң мындыг эгелзешкнеринге деткимчени чер-черлерде, ылаңгыя найысылал Кызылда, чагырга черлери берип эгелзэни мактаксанчыг. Ындыг ботбилчилге, кады ажилдажылга моон-даа үзүлбес болзун деп күззешкин бар.

Чүгө ниити дем-биле бо хамчыктан адырлып ап болур бис дээрзин шуптувус билип эгелзэнивис өөрүнчүг. Ындыг болганда, чүү-даа чүве орайтаваан-дыр.

/ Артур ХЕРТЕК.

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-тырган чуруктары.

Ижер сен бе, ишпес сен бе?

Неделя санында Россияда үнүп турар "Хөөрежили" (Собеседник) деп солун бар. Ол солунда "Ах, Самара хоорайым" деп материалды Ольга Александрова бижзэн. Ол солуннуң 14–20 дугаарлары июнь айның 22-де үнген. Градузу эвээш метилдиг спирт холумактыг арага ишке, 100 кижии аар хораннанганын, а 32 кижии өлүп хораанын ында бижзэн. Ол өлүмнүг хоранның ады "Мистер Сидр".

"Мистер Сидр" Россияның бүгү регионнарында тараан. Тывада база чедип келгени-даа чадавас. Ол өлүмнүг суксунну Самара хоорайга улуг эвес компания бүдүрүп үндүрүп турган, ады "Анди". Кончуг айыылдыг өлүрүкчү суксун, 37 муң литр "Мистер

Сидри" Россияның хайгаарал эргелели хавырган. Өлүмнүг суксунну бүдүрүп үндүрүп турган компанияга, оң ээзи Анара Гусейновага удур херекти оттурган. "Мистер Сидрини" ишкениниң түңнелинде Ульяновск облазынга база арагачылар хей-биле хораннанган. Ындыг байдал чүгө Ульяновск областа эвес, өске-даа регионнарда бар. Өлүп хораан улустуң аразында бомжтар, арагачылардан аңгыда, ында-хааа ижер бөдүүн ажилдакчылар база бар. "Мистер Сидрның" өртээ 50 рубль, а Тывада садып турар "Портвейн"-ниң өртээ чиик, 150–200 рубль акша. Ону "Гаруда" гастрономунда садып турар. Өртээ чиик боорда, шынары багай, ында та чүнү холаан.

Өршээ Хайыракан! Шоолуг

хора чок суксунга пиво хамааржыр. Ол кижиниң баарын чоорту үрээр. Амгы үеде кандыг-даа арага-дарының, аш-чемниң хыналдазы чок, а контроль шуут чок! А совет үеде үргүлчү хыналдага турган. Ону ажыглап, аш-чем бүдүрүп, садып турар кижилер чүнү-даа согажалап холуп турарын билир бис. Чижээ: сүт, сметана ирип чыдывазын дээш, натрийниң бензоны, калийниң сорбаты, янзы-бүрү өңнүг будуктар дээш оон-даа өске бүдүмелдерни холуп турар.

Шивилинде, Абаза талазында доскуул черлеринде полиция ажилдакчылары спирт холумактыг өлүмнүг арага аймаан харын-даа душ бооп тудуп, хавырып турары өөрүнчүг. Та чеже кижини бертик-межелден, өлүмден

чайлаткан чүве. Билдиртпейн эртип турары база эвээш эвес. Ынчангаш бис полиция ажилдакчыларыга өөрүшкүнүң чылыг сөстөрүн сөглөп, хей чоннуң мурнунга шаңнап-мактаарын күзээр бис.

Тыва Республикада арагага сундулук кижилер бар, эвээш эвес. Чуртталгага чүү-даа турар. Бир эвес ындыг чиик өртектиг, дыка хоралыг метанол холаан суксун "Мистер Сидр" таваржы берзе, ижер сен бе, ишпес сен бе?! Ий, дадай! Оон ойлап, дезип, былдап чорааны эки боор.

Шаг-шаандан бээр арагадары ишпейн чораан тыва кижиниң "Мистер Сидрге" удур туржуптар күжү чок. Өртээ чиик-ле дээш ону ижип турар болзувусса, тыва нацияның саны оранчок кызырлы

бээриниң айыылы бар.

Чүү-даа чүгөге оваарым-ча-серемчилелдиг чоруулуңар эргим чонум!

/ Александр ООРЖАК, журналист.

Баш мээзиниң хүнү

Чоокку чылдарда эмчилер федерациялары болгаш ассоциациялары чоннуң болгаш күрүнениң кадык камгалал органна-рының кичээнгейин кижиниң кадыкшылынга хамаарышкан айтырылгарже хөй угландыраары оралдажып, кадыкшылга азы кижиниң кандыг-бир органынга, чок-ла болза орган-нар системазынга тускай хүннерни тураскаадып турар. Шак-ла ындыг сорулга-биле Бүгү делегейниң неврология федерациязы Баш мээзиниң хүнүн чылдың-на июль 22-ниң хүнүнде демдегледип эрттирер кылдыр доктааткан. Ол хүнге хамаарыштыр ТР-ниң Кадыкшылга төвү профилактиктиг хемчеглерни чорудары-биле июль 17-ден 23-ке чедир баш мээзиниң кадыкшылын быжыглаар неделяны чарлаан.

амы-тынынга айыыл чедирип болур байдалдарны херекке албайн, чартыктай бээриниң баштайгы демдектерин эскербейн, эрттириптер. Бо халаптыг аарыг кончуг дүрген эгелээр: хенертен кижиниң бажы кончуг күштүг аарып, хол-буду суларап, чугаазы билинместеп, шулургай апаар. Чартыктаарының өске дем-дектери: хенертен карактың көөрү баксыраар, баш дески-нер, дорт турдунмас, хенертен кижиниң угааны баксыраар. Бир эвес бо демдектерни эскерип калзыңарза, дүрген эмчи дузазын ол-ла дораан кыйгыртыр херек. Бажыңга аарыг кижиниң чоок кижиле-ри канчап-даа дуза чедирери болдунмас. Баштайгы 4 шакты эмчилер “алдын үелер” деп адаар. Чүге дизе ол үениң дур-гузунда insultка таварышкан кижиге эмчи дузазын өй-шаан-да чедиргениниң түңнелинде бүрүнү-биле сегип үнүп кели-риниң идегели улуг.

Ынчалза-даа дыка хөй та-варылгаларда улус аарыгның эге демдектеринче сагыш салбайн, чугула үезин эртти-рип алыры харааданчыг.

Кажан эмчиниң дузазы хере-гил?

— Баш аарыының чылдагаа-нын тывары улуг айтырыг. Чүге дээрже ооң чылдагаан-нары аңгы-аңгы. Бир эвес кижиниң амыдырал-чурттал-газынга баш аарыы шаптык-тап турар болза азы аарыгның кирери көвүдөп, күстелип эгелээрже, эмчиге албан ба-рып, ооң арга-сүмезин алыры чугула.

— Кижилерниң хөй-ле кезии бажы аарыырга, аарыырын намдадыр эмнер ижи, эмчи шинчилгезин эртпейн турар таварылгалар кайы хөй. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Чамдык кижилерниң бажы күштүг аарып турза-даа, могап-шылаанындан аарып турар-дыр дээш аптекадан эмнер садып ижи алгаш, херекке албас. Ол шын эвес. Боду эмненириниң мурнунда, азы аарыг намдадыр эмни ижи-даа алган болза, баш аарыының чылдагаанын тода-радыры чугула.

— Баш аарыының бир чыл-дагааны insult болуп болур бе?

Insult дээрже мээниң хан эргилдезиниң хенертен меде-рел ышкынарынга болгаш чар-тыктаарынга чедирер шыңгыы аарыыр-дыр. Пациентилер

— Кандыг чылдагаан-нар-биле кижичартыктай бээрил?

— Бир дугаар кол чылдагаа-ны дамырларга бичии-бичии чаглар көвүдээш, ону дуглай бээр. Ону атеросклероз деп адаар. Ийде, хан дестелгеш, ооң эргилдези оожургап чо-руй, тырлы бергеш, хан акпайн баар. Үште, хан базыышкыны улгаткаш, дамырлар чарлы бээр. Оон аңгыда, хоочураан аарыглар, холестеринниң бедик деңнели, чигир аарыы, артык деңзи база-ла чартык-таарының чылдагааннары апаар таварылгалар хөй.

Кожуун эмнелгезин-ге чаа дериг-херексел

«Кадык камгалалы» нацио-нал төлевилелдин бирги звенозунуң чаартылгазының программазы эзугаар Эрзин кожуунуң төп эмнелгезинде 1700000 рубль өртектиг Clima MC-15 маркалыг чаа биохимиктиг анализатор келген. Ол дугайын ТР-ниң Кадык камгалал яамызы дыңнаткан.

Абсорбация болгаш имун-нотурбидиметрия деп методтар-биле биохимия анализтерин калбаа-биле чорударынга таарымчалыг сканерлиг автоматчылган анализаторну эмнелгеде тур-гускан. Ол дээрже клиника-ди-агностиктиг лабораторияның ажылын бүрүнү-биле ханды-рыптар шынарлыг аналитик-тиг система.

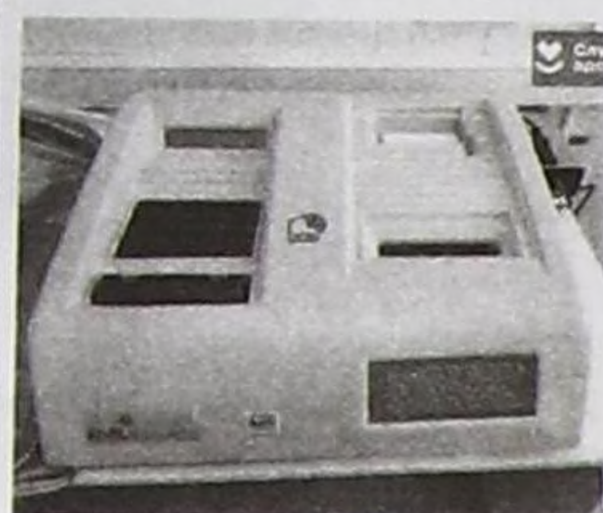
Лабораторияның фельд-шер-лаборантызы Аида Маа-Хөөнүң чугаалап турары-биле алырга, чаа дериг-херексел тестилерниң харыыларын бе-дик шынарга көргүзүптер.

«Чаа анализатор хары угда 14 хыналданы эртириптер. Ооң ачызында анализтер алыры дүрген апарган. Аппаратты ажылгаарга, эптиг-даа, бөдүүн-даа» — деп, ол демдеглээн.

Ол ышкаш регионнуң кадык камгалал яамызының дем-дегледип турары-биле алырга, Эрзинниң төп эмнелгезиниң лабораториязы чылдың-на 36787 биохимия шинчилелде-рин чорудуп турар.

Национал төлевилелдер ачызында республиканың эмнелгелерин чаа дериг-херек-селдер-биле чүмнөп турары кончуг эки.

/ ТР-ниң Кадык камгалал яамызының медээлеринден

» Баштайгы 4 шакты эмчилер “алдын

үелер” деп адаар. Чүге дизе

ол үениң дургузунда ин-

сультка таварышкан кижиче

ге эмчи дузазын өй-шаанда

чедиргениниң түңнелинде

бүрүнү-биле сегип үнүп

келириниң идегели улуг.

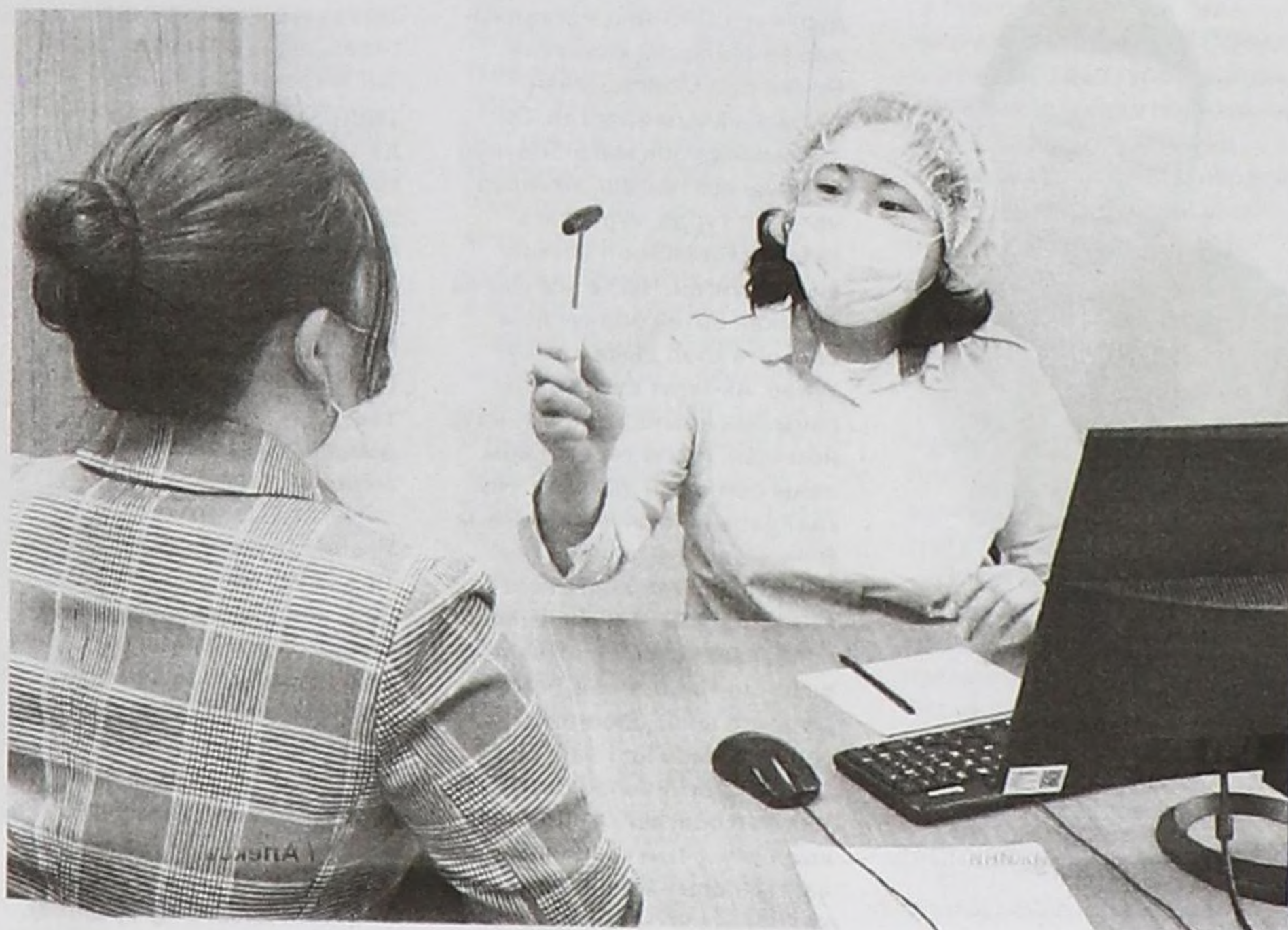
— Нерв системазының болгаш баш мээзиниң аарыг-ларын баш удур болдурба-зы-биле чүнү сүмелээр силер?

— Кижичүрүзү бодунуң болгаш чоок кижилериниң ка-дыынче сагыш салып, чартык-таар аарыгны болдурбазы-биле үргүлчү хан базыышкынын, холестеринниң деңнелин доктаамал хынаар. Бодунуң деңизинче кичээнгейни угландырып, нормазындан көвүдөй бээрин болдурбазы чугула. Шын эвес чемненилге база чартыктаарынга чедирип болур. Чижээ, хөлүн эрттир үстүг чем дамырлар иштин чагландырып, хан эргилдезин баксырадыр. Дузу хөй чем хан базыышкынын бедидер. Чемниң калорийи көвүдээрже, деңзи аартап, нормазындан көвүдөп эгелээр. Арага-дары, таакпыдан ойталап, спорт-биле өңүктежири чугула. Шимчээшкин чок, олутпай чоруктан база хан эргилдези баксырап, баш-мээге хораны чедирип турар.

Найысылал Кызылдың чөөн талазында Республи-каның хөй-ниитиниң болгаш аарыгларга удур кадыкшылга төвүнге “Күрүнениң ачы-ду-за” порталын таварыштыр специалистерже бижидип ал-гаш, хан базыышкынын, ханда холестеринниң болгаш чигир-ниң деңнелин, оон-даа өске эмчи шинчилгезин төлевир чокка эртип ап болур силер. Кадыыңарны камнап чоруңар. Ол дег үнелиг чүүл чок.

/ Чыжыргана СААЯ чугаалашкан.

Чуруктарны маадырның хуу архивинден.

Чогаал сорук киирер

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛ – КАЙГАМЧЫК, ААЖОК БЕРГЕ БОЛГАШ МАГАДАНЧЫГ
ӨӨРҮШКҮЛҮГ КҮШ-АЖЫЛ.

Н. ОСТРОВСКИЙ

Кижиниң бодалдарын
делгемнерже ужукту-
рар бо чугааны дыка
чүүлдүгүнер мен.

Чогаадылга дээрке ка-
жан-даа туруп көрбээн чаа
чүүлдү чогаадыры-дыр.
Ынаар орукту баштай-ла
ада-иём изеп бээрке, ооң
соонда школага, эмчи инсти-
тудунга башкыларым шуу-
даткан. Маңаа эң кол черни
делегейниң чогаалчылары
ээлээннер. Оларның чогаал-
дарын алды харлыымда-ла
төрөөн Мугур-Аксы суурумда
бажычывыска шуурганныңда
номчуп эгелээн мен. Ам бо
үеде-даа үзүк-соксаал чок
номчуп чор мен!

Бистиң төрөл бөлүүвүсте
сиңниккен чуртталганың
үндөзіннерин билип аарыңга
ада-иём таваан салган. Ийи
харлыг Зина дуңманы база
дөрт харлыг мени Мөңгүн-Тай-
ганың эдээнде кырган-ачам,
кырган-авам сугга аппарып
каан. Өгдөн үнерге, чишел-
кен өшкү-хойлар, сарлыктар,
Мугур хем, меңгилери чайын-
налган бедик даглар мени
уткуур. Кырган-ачам моол-
даар, а кырган-авам алтай
дылды эки билер. Чаңгыс-даа
дыштаныр хүн чок малын
малдаар, чай чок-даа болза,
олар биске үлегер домактар,
тывызыктар, тыва чоннуң
чаңчылдарын айтып берип,
дыка солун тоолдар ыдып
бээр турганын сактыр мен.

Бир катап ада-иём кээрге,
мени хоптанган дээр: «Шо-
кар авам соктапты, кызыл
авам хыйнапты». Бис ийи
чаштар Мугур хемни бопук
идиктерлиг сүзүп турувуста,

кызыл-хүрең тоннуң кырган-
авам база шокар тоннуң Кулак
күүйүм бисти сугдан ужулгаш,
чаяларывысче часкагы-
лапкан чүве-дир. Бопуктар
даараары берге болгай. Мен
ону сагынмас мен, «Дөрт
харлыыңда шүлүктөп эгелээн
сен, уруум» деп ачам ону сак-
тыр чүве.

Өг-бүлемде он ийи
ажы-төлдүң ортуну болгаш,
кавайга бир-ле дуңмам чай-
гап ора, ном номчуур турган
мен. Чеже-даа шимчеңгир
тенек болзумза, номда кол
маадырның салым-чолун
сонуургааш, номдан салдык-
пазым кончуг.

Алыс чуртум – Мөңгүн-Тай-
га. Даг-Алтай база Моол-биле
кызыгаарлашкан Тываның бо
кожууну меңгилери чайнаан,
бедик-бедик даглар-биле
хүрээленген. Мында чүгле
мал ажылы сайзыраан, чүгле
үндөзін тыва чон чурттап чо-
руур. Кожуун төвү Мугур-Аксы
суурумда ортумак школа
бар. Эге класстарга чүгле
тыва дылга өөрөндөвис. Беш
класстан эгелеп кичээлдер
орус дылга эртсе-даа, ону
шиңгээди аары меңээ берге
турган. Клубтуң азыында
ном саңының эргелекчизи
Тывада сураглыг тоолчу
Самбуу Чүвүрекович Саая
мени номнар номчуурунче
улам хандыкшыткан. Он
харлыымда орус номнарны
сөзүглел ажылап очулдуруп
тургаш, орус дылды шору
билир апардым. Кажан мен 9
база 10 класска өөрөнип ту-
румда, бистиң кожунга орус
башкыларның келгени улуг
аас-кежик болган. Картошка
безин өспөс, кадыг-ширин

бойдустуг бистиинге орус
башкылар үр ызырынмас.

Бо үеде 85 чыл оюн дем-
дегеп турар Мугур-Аксының
1 дугаар ортумак школазы
билиглерже хандыкшылым-
ны, өөрөдиге номнары-биле
бот-тускайлаң ажылдаа-
рымны, бот-боттарывыска
дузалажырын, найыралды
дээш хөйүнү меңээ хайырлаан.
Ол бүгү мээң амыдыралымга
кончуг ажыктыг болган.
Бистерни негелделиг, дыка
билдиг башкылар өөрөдиге
турган. Оларның аразында 50
чыл стажтыг, тыва дыл база
төрөөн чогаал башкызы Дол-
чун Баазановна Донгак, ол
ышкаш орус дыл, орус чогаал
башкызы Алла Яковлевна
Гринева оларның кичээл-
деринге эң ынак турдум.
Олар чогаадыглар бижидип,
номчаан номнарның кол
утказын, номга хамаарыштыр
бодалдарывысты чугааладыр
турдулар. Алла Яковлевна
Омск хоорайдан келген. Ол
чүгле кичээлге эвес, а өг-
бүлемге номнарны ыткыр
номчуп турарымны сүмелээр-
ге, хамык дуңмаларымга
орус дылдан тыва дылче
очулдуруп, номнарны ыткыр
номчуур мен. Номчуп оргаш,
бир көөрүмге, дыңнап чыткан
эң бичилери будум адаанда
удуй берген-даа боор.

Мугур-Аксынга Тываның
билдигир чогаалчылары
келгилээр. Ылаңгыя Алек-
сандр Даржайның келгенин
таан утпас мен. Ол шүлүктээн
соонда сургуулдар боттары-
ның шорбажылаан шүлүк-
терин номчаан. Мен база
«Төрөөн черим Мөңгүн-Тай-
гам» деп шүлүүмнү чугаа-

/ Чурукта: Салчак Молдурга, Зоя, Зояның авазы, Зина, ортузунда
Анай Шомбуловна.

лаарымга, А. Даржай бичии
эдирикеш, мени мактаптарга,
өөрөөнимни чүү дээр!

Бистиң школавыска «Мең-
ги чечээ» чогаал бөлгүмүн
мээң даайым (авамның кады
төрөөни) шүлүкчү Молдур-
га Салчак удуртуп турган.
Аңаа бистиң шал-бул бижээн
шүлүктөривисти сайгарып,
даайымга са шүгүмчүлөдир
бис. Бөлгүм соонда шүлүк-
тер сайгарылгазы бистиң
бажычывыска чогаалга ынак
ачамның база С.Б. Молдур-
ганың киржилгези-биле
уламчылаар. Даайымның
чаа төрүттүнген шүлүктөрүн
оюн-баштак аайы-биле оя-
кыя ачамның шүгүмчүлээрин
ам-даа сактыр мен.

Ужук болган «Меңги чечээ»
бөлгүм уттундурар ужур чок.
Оон ыңай Тываның шүлүкчү
чогаалчылары меңээ дөгүм
болган. Оларның бирээзи
боор шүлүкчү, прозачы, очул-
дурукчу, ССРЭ-ниң Чогаалчы-
лар эвилелиниң кижигүнү
Өлчей-оол Монгуш мээң
дагыныкчым апарган. Он
харлыында ооң мага-бодунуң
чартыы өрттенгеш, эмчилер
чөгөнип турда, чуртталга-
га ынак Өлчей-оол өлүмнү
шыдап үнген. Чүгле эге школа
дооскан өртең оолчук ном
саңыңга кээп дыка номчут-
тунар. Ак-Туруг суурда ном
саңының номнарын ол төндүр
номчаан. Амгы үеде ол ном
саңы ооң адын эдилээн. Чо-
гаалдарын номчуп чорааным
Өлчей-оол Куңгааевичини
бир дугаар Чаа-Хөлгө көргөш,
корга бердим. Арнын, мойнун,
холдарын өртең сорбулар ды-
рыштыр тыртса-даа, ооң амы-
дыралга ынак, оюн-баштаа,
хөйүнү билири ала-чайгаар
кижини сорунзалай бээр.
Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем
кожууннарның «Улуг-Хемниң
чалгылары» чечен чогаал
каттыжышыкынын удуртуп

тургаш, Өлчей-оол Куңгаа-
евичиниң негелделиин кайгап
ханмаан мен. «Салаа-сайгы-
ды чок мен безин машинага
парланып турумда, бүдүн-
бүрүн сен чоонган сен» дээр-
ге, бижик кагар машинага
парлап өөрөндөм-даа, оон со-
луннарга үнген шүлүктөривисти
чыып эгеледим. 1996 чылдың
март 31-де Өлчей-оол Куңгаа-
евич «кызыл-дустаа-даа»,
ооң өрт халавын тиилээш,
чогаал оранында төлөптиин
бодоп келгеш, амыдыралдың
бергелерин шыдап эртип чор
мен.

Шүлүкчү, очулдурукчу Бо-
рис Казырыкпай-биле чогаал-
дарывыс сайгаржып, кады
очулгалар кылып чордувус.
Ол филолог кижиги. Кызылдың
башкы институтун дооскаш,
Кызыл-Хая, Мугур-Аксынга
башкылап, Кызылга «Улуг-
Хем» сеткүүлүгө харыысал-
галыг секретарьлап, «Башкы»
сеткүүлгө корреспонден-
тилеп, сөөлгү чылдарында
ТИГИ-ге эртем ажылдакчызы
турду. Ооң чогаалдарын-
да көскү черни эр кижини
төлөптиг кижизидер айты-
рыг база улусчу педагогика
ээлээн, Ылаңгыя «Эр чол»
деп ному аныяк өскөнгө дыка
ажыктыг болгаш өөрөдиглиг.
Борис Оюлович-биле Юрий
Промптовтуң «Азия диптиң
төвүнде» деп номун орус
дылдан тыва дылче кады
очулдурувус-даа.

Чүгле Тывада эвес, а
Россияда билдигир шүлүкчү
Лидия Иргиттиң чуртталгага
база кижилерге дыка сонур-
галды, бергелерге торул-
базы ооң чогаалдарында
илереттинген. Амыдыралдың
бергелерин ажып эртеринге
Л. Х. Иргиттен өйлеп-өйлеп
үлегер ап чоруурумну миннип
каайн. 2022 чылда үнген ооң
«Дөгбөс боо» номунда совет
(Уланчызы 9-ку арында).

/ Шомбул Сенмит Бурушкаковна, Шомбул Кыргыс Сундучевичиниң холунда оглу Валера, кыдыында
оглу Шомбул Олег.

(Төнчүзү. Эгкези 8-кы-
арында).

болгаш амгы үеде Тываның амыдыралында хөктүг болгаш ылап болган таварылгаларны каткы биле шоодугну согажалап бижээни солун.

Мени сорук кириген, чогаал оранынче углаан кижилерниң бирээзи Мария Андреевна Хадаханэ. Бир Шагаада Тывада Литфонд даргазы Лидия Иргиттиң организастаан кезээзинде Мария Андреевна «Подмосковные вечера» ырны сурагжаан ыраажы Лидия Русланова дег кыңгырт кылдыр ырлай бээрге, тааланчыын, шуут бир-ле артист! А кажан ооң соруу күштүг, өттүр сөглөп чугаалааны бээрге, катап-катап дыңнаксааң кээр! М.А. Хадаханэ тыва уран чүүл-дүң, чечен чогаалдың өзүлдэ-зин Россия болгаш кадагаа-ты чурттарга делгереткен. Ындыг кайгамчык критиктиг боорувуска, Хакасия, Алтай, Даглыг Шорияның чогаалчылары бистерге, – Тываның чогаалчыларыңа, адааргаар турдулар. Шынап-даа болза, чогаалының дугайында критиктер чаңгыс-даа сөс чугаалавайн баар болза, чогаалчыга ол эң коргунчуг апаар. А кажан ооң чогаалында чедер-четпестерин илередирге, ол дег өөрүшкү кайда боор! 2003 чылда мээң «Мөңгө меңги оранында» деп чугажак номум чырыкче үнүп кээрге, кым деп кижиканчаар үнелээр ирги деп сагыжым саарзык турда, «Тувинская правда» солунга Марии Хадаханэниң «Төрөөн чуртунга ынакшыл-биле» деп чүүлүнде чаңгыс эвес, а мени деткээн хөй чылыг сөстөрүндөн

/ Молдурга Салчак, Борис Казырыкпай, Зоя Донгак. Тываның чогаалчылар съездизинде. Кызыл, 1992 ч.

чүрээм чымырткайнып, дыка амыраан ийик мен. Ол ышкаш «В юрте бабушки Дыртыны» база «Мама Нади Рушевой» тоожуларымга меңээ эң чугула барымдаалыг үнелелдерни ол бижээн. Аравыста чок-даа болза, чүректөривисте Мария Хадаханэ мөңгө дириг.

Сезен чылдарның төн-чүзүнде Ленинград хоорайга боостая, думчук, кулак эмчизинге өөренип тургаш, өг-бүлөмни сагынгаш, шүлүктөр бижип эгелээн мен. Бир катап «Шын» солунга баштайгы шүлүүм үнүп кээрге, өөрээш, шүлүктөрүм херекке албас бодум ам шуут оларга камныг апардым. Өөм ээзин чидирипкен кончуг берге үемде шапкыланган чүрээмни оожургаткан шүлүктөр ораныңа кезээде мөгеер мен. Черле ынчаш чүглө шүлүктөр эвес,

а калбак чогаал ажыг-шүжүгден кижини чартыктырып, оожургадырын эди-кежимге билип, бергээ таварышкан улуска чогаалче хандыкшырын күзээр-дир мен. Солунга үнгөн шүлүктөрүм ап алгаш, Александр Даржай даргалаан Тываның Чогаалчылар эвилелинге келдим. Ажыг-шүжүгден ам-даа оңгарылбаан мени ол дыка деткип, үнелелди бижээш, парладырын сүмелээн. 1999 чылда «Амыдырал чаяакчызы» аттыг баштайгы шүлүктөрүм ному үнүп кээрге, шыдаар-дыр мен деп чоргааралдан чалгынналдым. Ынчаар-ла удаа-дараа шүлүктөрүм үш чыындызын чырыкче үндүрдүм. Мээң очерктерим, орукка демделелдерим, чечен чугааларым республика солуннарыңа, Тыва Республиканың чогаал-

чыларының «Улуг-Хем» база «Башкы» сеткүүлдеринге үнерге, амыраарым хөлчөк.

2002 чылда Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелинге, 2003 чылда Россияның Журналистер эвилелинге, 2010 чылда Россияның Чогаалчылар эвилелинге кирдим. Кезигүн билеттерим бар-даа болза, ёзулуг чогаалчы мен деп бодумга бүзүрелим чок. Аңаа чедир өспөзүмни минниндим. Чижээ, шүлүктөрүм орус дылче очулдуруп чадаштым. Тыва дылда дыка аянныг шүлүктөрүм очулгазы орус дылда рифма чок анаа бир домак апаар. Ооң кадында тыва дылда рифмалар эгезинде, а орус дылда сөөлүнде боорга, дам нарынчаан. Стил, грамматиканы чугаалаан-даа ажыг чок, редактор дөмей-ле чазыгларымны тып

аар. Орустаарым хирелиг боорда, чогаал талазы-биле мергежилим чокта таптыг чогаадыр харыым чогуң билдим. Москвага, Литература институтунга өөрениримни 2000 чылда Мария Хадаханэ биле Лидия Иргит меңээ сүмелээннер.

Литинституттун өөредилгеланын номчупкаш, аамай-ланы бердим: бурун шагның, ортаакы вектерниң, Ада-чурт-тун, орус чогаалдың төөгүлери, орус диалектология, амгы база даштыкының чогаалдары, орус грамматика дээш чүнү чок дээр. Он сес харлыг сургуул эвес, мен хөөкүй ынча эртемнерни канчап өөренир кижиканча мен деп, бажым туттунуп алган, боданып тур мен. Мээң эмчи мергежилим бо филология эртемнеринге шуут чүүлдешпес.

Бежен харлапкаш, чуртталгамның хөй кезии эртип, амыдыралымда оон ыңай солун чүүлдер чок деп бодап чордум. А бөгүн ындыг эвезин ыяк билдим. Чуртталгамда көңүс чаа арын ажыттынып, делегейге, кижилерге, бодумче бир аңгы көрүш-биле көөр апардым. Ооң мурнунда амыдыралымга бодаарга, ам солун чурттап эгеледим. Чаңгыс ол-ла ажылымга үжен ажыг чыл иженгеш, тапталган оруумдан хенертен аажок дүрген эй соккаш, Москвага кээп, чашкы күзелимни боттандырдым.

Ол дээрге чүглө эгези боор дээрзинге бүзүрелим улуг.

/ **Зоя ДОНГАК**,
Россияның Журналистер
болгаш Тываның, Россияның
чогаалчылар эвилелдериниң
кежигүнү, аспирант.

| ХУУДА БОДАЛ |

Башкыларга тураскаал эң онза

Республиканың найысылалы чылдан чылче улам аян кирип, чараш көрүштүг апарганын эскерип чор мен. Улуг-Хем эриинде «Азияның төвү» тураскаал, «Скифтер аңнаашкыны» деп скульптурлуг улуг комплекс, тыва эки турачыларга тураскаал, «Кызыл көш» дээш өске-даа тураскаалдар Тываның онзагай чүүлдерин, төөгүзүн илередип турар.

Тыва Арат Республика үезинде биске ажылдап чедип келген, тыва чонну, эң ылаңгыя бичии оолдар, уругларны үжүк-бижикке, эртем-билигге өөредип, Тываның культурулуг, социал-экономиктиг хөгжүлдэзинге улуг үлүүн кириген башкыларга тураскаалды дыка чараш-сынар мен – тыва оол биле уругну школаже эдертип бар чорур орус башкы. Ооң ча-

нынга баргаш, ол тураскаалды магадап көрүп тургулаар мен. Утка-даа, шуткуп куткан талазы-биле-даа дыка онза тураскаал. Орус башкыларга тураскаал хоорайда эң онза. Бо тураскаалды Московская кудумчуга, аэропорттан орук чоогунга тургусканы бир янзы уткалыг болбайн аан. Бодум хуумда баштайгы орус башкыларга тураскаалды Кызылдың № 2 школаның чоок кавызынга тургускан болза эки деп бодаар мен. Чогум-на бо школага, ооң чанында уран чүүл училищезинге (ам колледж) баштайгы орус башкылар ажылдап турган болгай.

«Кызыл көш», «Тыва эки-турачы», Орус культура төвүнүн чанында И.Г. Сафьяновка тураскаал дээш өске-даа тураскаалдар турар черинде тураскаалдар-дыр. Ынчалза-даа оларның чамдызын «эпчөк» кылдыр тургусканын кижилер эскерип турар. Оларны канчаар тургусканы алыс утказын

хажыткан деп-даа болур. Политиктиг репрессияларга таварышканнарга «Чаныш-сыныш чок арат» («Непокоренный») деп тураскаалды 1994 чылда чылда политиктиг репрессиялар музейиниң чанында тургускан. Хүлөрдөн чуткуп сиилбээн чаныш-сыныш чок араттың маадырлыг арын-шырайын мурнуу чүкчө көрүндүр тургусканынга эвээш эвес кижилер ынчан-на таарзынмааннар. Политиктиг репрессиялар мурнуу чүктен эвес, соңгу чүктен, ССРЭ-ден келген болганда, ону соңгу чүкчө көрүндүр тургузар ужурулуг турган.

Политиктиг репрессияга таварышкан Тыва Арат Республиканың удуртукчулары Танчай Оюн, Сат Чурмит-Дажы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол оларның херек тураскаалдарын «Тывага политиктиг репрессияларга таварышканнарның ал-леязынга» тургузуптарга, «Чаныш-сыныш чок арат»

деп тураскаалдың көстүрү мырыңай чиктиг апарган – олардан хая көрнүп алган ыш-каш. Бир эвес бо тураскаалды мурнуу чүкчө угландыр тургузуптар болза, тураскаалдар чаңгыс аай утка-шынарлыг, бүдүн комплекс апаар ийик.

Моңгуш Буян-Бадыргы ноянның тураскаалын «Алдан-Маадыр» музейиниң кыдында соңгу чүкчө көрүндүр улуг эвес девискээрге «кыза идип каан» деп болур. Чүге ынчаар тургусканында политиктиг утка бар-ла ыйнаан, Россияга көрүндүр ноянны олуртуп каан. Ынчалза-даа ноянның «көрүжүн» беш каът бажың дуглап алган. Бо

тураскаалдын баарында улуг эвес шөлгө байырлал ёзулалдары эрттиреринге арай-ла тар. Тыва Арат Республиканың тургузукчузу Моңгуш Буян-Бадыргыны музейиниң мурнуу чарыыңа, делгем шөл чанынга, эртен үнгөн хунче көрүндүр олурткан болза, чонга-даа эки көскү, утка-даа, туруш-даа талазы-биле ханы ужурулуг болур ийик.

Улуг тураскаалдарны шимчедиринге шүүдел, эвээш эвес акша-төгөрик үнерин билип тур мен. Ынчалза-даа оларны эде тургускан болза деп күзелимни илереттим.

/ **Ширинмаа САЛЧАК**.

Баштайгы фельдшер

Таңды кожуунуң Бай-Хаак суурда чурттап олурар хоочунуң дугайында бижикседим. Күш-ажылдың хоочуну Чаш-оол Доктугу 1943 чылдың февраль 10-да Эрзин кожуунга бөдүүн малчын арааттарның өг-бүлезинге төрүттүнген. 1950 чылдарда ада-иези Таңды кожуунуң Сосновка суурга көжүп келгеш, «Кызыл партизан» колхозка хой кадарып эгелзэннер. Чаш-оол Оюнович 1959 чылда Сосновка суурнуң школазынга 8 классты дооскаш, улаштыр ада-иезиниң соон салгап, 17 харлыг тургаш колхозка кадарчылап эгелзэн. Ооң күш-ажылчы намдары эгелзэни ол.

/ А.Ч. Доктугу

1962–1964 чылдарда Амур областка ракета кеззэнге шериг хүлээлгезин эрттирген. Ынчан шериг кеззэниң командиринден чаңгыс эвес макталдыг бижиктерни ап турган. Оглун эки кижизидип өстүргени дээш, ол шаңналдарны ада-иезинче командири чоруткан. Шеригден халашкаш, 1965 чылда Кызыл хоорайның эмчи училищезинче кирип алган. Училищеге өөренип тургаш, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг

киржи, эки өөредилгези база үлгерлиг чуруму дээш директорнуң макталдыг бижиин чаңгыс эвес удаа алган. 1969 чылда училищени доозуптарга, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурже фельдшер-акушер кылдыр ажилдадып чоруткан. Оон Чаш-оол Оюновичиниң эмчи шугумунга ажылы эгелзэн.

Чыраа-Бажы суурга 3 чыл ажилдааш, 1972 чылда Эрзинниң төп эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер салбырынга 1 чыл ажилдаан. Ооң соонда Таңды кожуунуң Хады-Аксы суурга, Көдээ совет даргазы-биле дугурушкаш, эмнелге пунктузун бодунуң холу-биле тудуп алгаш, эргелекчилеп эгелзэн. Чурттап оран бажыңының бир өрээлинге аарыг улушту хүлээп, эмнеп турган. Хады-Аксы суурнуң медпунктузунга 1980 чылга чедир ажилдаан.

1980-1999 чылдарда Бай-Хаак суурнуң төп эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер салбырынга, улаштыр Кызыл хоорайның дүрген дуза чедирер станциязынга ажилдаан. 2003 чылда Бай-Хаак суурга дедир көжүп келгеш, ол-ла дүрген дуза

/ Ч.О. Доктугу

чедирер салбырга 2011 чылга чедир ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Чаш-оол Оюнович эмчи шугумунга 42 чыл дургузунда чоннуң кадыын камгалап ажилдаан. Чуртталгазының улуг чартыында эмчи шугумунга ак-сеткилдиг бараан болган. Таңды кожуунда баштайгы фельдшер-акушер ортумак эртемни чедип алган кижиге база ол.

Бо чылдың февраль айда Чаш-оол Оюнович 80 харлаан. Сезен харлаан-даа хире эвес, аныаксыг көстүр. Ол арагалавас, таакпылавас, кырыгыже спорт-биле өңүктешкени эки болганы, ооң кожуун, республика чергелиг хоочуннар аразынга хаак маргылдааларыга тиилелгелери болгаш шаңнал бижиктери бадыткап турар. Республиканың эмчилер аразынга хаакка, шыдыраага тиилелгелиг черлерни чаалап ап чораан.

Эмчи шугумунга үрө-түңнелдиг, кызымак ажылы дээш албан черлериниң хөй-хөй шаңналдарының эдилекчизи. Ооң кол шаңналдары: 1976 чылда «Социалисттик күш-ажылдың тиилекчизи», 1986 чылда «Коммунисттик күш-ажылдың шалыпчызы», 1987 чылда Таңды районнуң Хүндүткел номунче адын кириген, 2005 чылда РФ-тиң кадык камгалап сайыдының Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Бо хире хөй чылдар иштинде кадык камгалап шугумунга бараан болган кижиге Тыва Республиканың Чазааның шаңналын тывыспааны элдеп. Ол дээрже эмчи албан черлериниң удуртукчуларының четпес ажылы-дыр — хоочуннарынче сагыш салбазында. Шак мындыг шаңналдар чок хоочуннар Тывавыста дыка хөй дизе, чазыг чок.

Таңды кожуунда үндезин чурттакчылардан бир дугаар фельдшер-акушер эртемни чедип алган эмчи деп чүүлду утпас болза эки. Мээң сүмем: Хады-Аксы суурда ФАП-ка Чаш-оол Доктугунуң адын тыпсып, ол ышкаш «Тыва Республиканың кадык камгалаының алдарлыг ажилдакчызы» деп ат-биле шаңнап болур.

Чаш-оол Оюнович өөнүң ишти Александра Чамыяновна-биле 1965 чылда Кызылдың эмчи училищезинга кады өөренип тургаш, таныжып алган. Александра Чаш-ооловна өөредилгезин доозупкаш, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурга 1972 чылга чедир эмчи сестразы болуп ажилдаан. Оон Хову-Аксы

суурга сестралап ажилдаан. Красноярск хоорайның кооператив техникумун дооскаш, Таңды райпозунга хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже ажилдаан. Ол база хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи.

Чаш-оол Оюнович биле Александра Чамыяновна Доктугулар Таңды кожуунда үлгерлиг, өг-бүлө. 58 чыл иштинде кады чурттаан найыралдыг өг-бүлө. Оларның хар-назыны улгатса-даа бажыңының огородунда инек-карааны, малинаны, кызырак-карааны, ранетканы, клубниканы долдур өстүргөн. Огородунуң өске талазында янзы-бүрү ногаа-чимис, картофельди тараан. Александра Чаш-ооловна чечектер тарыырынга база ынак. Хериминиң иштин янзы-бүрү чараш чечектер каастаан. Кожуунуң херээженнер чөөүлелиниң кежигүннери бо өг-бүлениң бажыңыга баргаш, канчаар чурттап оларын көргөш, оларның үлгер-чижээн херээжен чонга көргүзөр ажилды чорудары болза артык эвес. Сезен, чеден хар ашкан өгбелер кат-чимис, ногаа өстүрүп олары ховар.

Бо өг-бүлениң кызы Сайдаш Доктугу ада-иезин соон салгаан. Ол 2000 чылда Иркутск хоорайның курүнениң эмчи университетин дооскан. Амгы үеде Республиканың уруглар эмнелгезиниң улуг эмчизиниң оралакчызы болуп ажилдап турар.

/ Сергей ОЮН,
«Таңды-Уула» чечен чогаал каттыжышкынының кежигүнү.

Бараан өртээ чаъс соонда мөөгүлөр дег...

Мени хүн бүрүде мындыг айтырыг дүвүредип чоруур. Акша-шалың, пенсия ай санында өзүп турар-биле демей садыгларда бараан өртээ чүге чаъс соонда мөөгүлөр дег өзүп турарыл?

Бо таварылгада чогуур албан черлери эвээш орулгалыг өг-бүлелер-биле кандыг ажил чорудуп турар ирги? Кандыг-даа садыг-саарылга чериниң ажилдакчылары пенсия-биле амыдырап турар ада-иелиг, төрелдерлиг болгай. Ынчангаш бо айтырыг кижиге бүрүзүнге хамааржыр боор деп бодаар мен.

Ай санында пенсияларга ынча-мынча акша немээр деп интернет четкизинде бижиктерге бүзүрзөн херээ чок. Кырып назылааны дээш социал пенсияларны чылда чүгле чаңгыс удаа индексастап турарын билип алыры артык эвес. Бүгү назынында шаңнал-макталга-даа чедир ажилдап каан пенсионер кижиге 10 муң рубль бичии-ле ажыг акша пенсия ап, амыдырап олурар. Ынчангаш алдан

хар ажып-даа чоруур пенсионерлерниң ажилдан халбактанып чыдар чүвези ол. Пенсия акшазы четчир болза, чүге ажилдаар деп.

Харын бо чаш ажы-төлге төлевирлер тыттып келген чүгээр-дир. Ылаңгыя көдээ суурларда ажил-агый бар эвес. Бөдүүн чон дыка-ла шыдамык бис ийин. Ажыы-биле чугаалаарга, бис, бөдүүн пенсионерлер, ажы-төлүвүс азыраар дээш, идик-хеп безин садып кетпейн чоруур бис. Ол акша-биле бичии эм-дом садып алырывыска, экизи ол, демей-ле чедишпес. Кым чүү деп бодап турарыл, хүндүлүг пенсия алыкчылары. Кыш дүжерже, хөмүр-даш, одаар ыяш чедишпес, чайын куда-дой шуут үзүлбес, халап болган чон-дур бис ийин.

Ол ышкаш «социал хөмүр», «социал картофель» деп чонга социал деткимчелерниң хемчээлин база үениң аайы-биле өстүрер болза эки. Өртөктер өзүлдөз бергедедип келди ышкажыл.

/ Бөлүк пенсионерлерниң мурнундан А. ОНДАР.

«Дегбес боону» былаажып

Алды ай үезинде совхозтун шээр малының кыргылдазын дооскалакта, ыдыктыг тайгавыс Чымчак-Ооргага малдың семиртилге үезинде чедип келген бис. Артыш дээш ол чоок-кавының оът-сигениниң үнгенин чүү дээр!

Чокпак кара пөш унунга чөлөндир кылган чадырывыс чоогунда чудук кырлаан хөөрүк бисти уткуп сыйтыладыр эдип орамын көргөш, школачы үемде даш-биле дажап, тудуп чадап турганымны сактып турдум.

Каш-даа кижиге кирип чыдыптар, үнер-кирер аксында одаа-даа бар, улуг, делгем, чаашкын дамдызы-даа дүшпес чадыр-ла болгай. Ол чадыр кымны дээрзин чон билер. Даштын пөш хөлөгезинге дөжек чаткаш, ам таптыг шөлзөн номчуттунар-дыр дээш уруум Алдынайга «Чадырда костюм адаанда «Дегбес боону» бээр эккел кызым» — дидим. Бистиң-биле кады келген кырган-ачавыс: «Чоп!.. Сээң боо-моңгу чүктөп алганың-даа көрбедим, бо мынчаага чедир» — деп, бо-ла.

Уруум ном тудуп алгаш, чоруп орда: «Бооң кайыл, кызым, ол канчап дегбес боо чүвөл?» — деп, чиктии сүргей кайгап айтырар-даа. Мен ол дораан: «Ол боо ады-дыр» — дидим.

Уругларымның меңээ байыр чедирип, белекке бергени Лидия Иргитиң «Дегбес боо» база Март-оол Ховалыгының «Идегел» деп солун утка-шынарлыг номнары болбазыкпе. Ол номнары уругларым мээң-биле былаажып номчуурлар. Оол-даа, кыс-даа уруглар бөлдүнчүп алган, номну номчуп, каттыржып шаг-ла турарлар. Дыңнаарымга, «Кадайлар кичигелээр, колдук адаа часпас» дээш ол каттыржырлар. «Кижиниң ужазынга холу чедер» — дээш база каттыржырлар. «Езулуг айыылдыг кижиге-дир-даа» — деп, каттыржып, шуугажып-ла турарлар.

Чогум мен «Дегбес боо» деп номну чаа алган бол-

гаш номчуваан кижиге-дир мен. Амгы сан чурагайлыг, депшилгелиг үеде улуг-даа, аныак-чалыы-даа ажы-төлүвүс солун-сеткүүл, ном-дептер шоолуг номчуvas апарган үеде Лидия Иргит чогаалчывыстың бижээн номун мынчаар былаажып турары-выс дээрже, бо чогаалчының чечен-мерген сөстөрүниң дээшти-дир. Чогаалчывыстың аныак-өскөнге ам-даа каттырынчыг, солун матери-алдарын уламчылап бижиирин база чогаалдыкчы ажил-ижинге чедишкиннерни күзеп артывыс.

/ Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

Центр офисной мебели «Селера»

РЕКЛАМА

предлагает:
кабинеты руководителя,
наборы для персонала, кресла, стулья,
компьютерные столы, вешалки, сейфы
и металлические шкафы, жалюзи,
светильники, канцтовары

Сборка и доставка
по городу — бесплатно.
Доставка в районы
республики.

Сотрудничаем со строительными
организациями

г. Кызыл, ул. Ровенская, 3. С 9 до 18 часов, в субботу с 10 до 16 часов.
Выходной день — воскресенье. Телефоны: 5-15-40, 5-07-55. РЕКЛАМА

E-mail: selera-T@mail.ru

ГАОУ РТ "ИД "Тыва-медиагрупп" ИНН 1701062430

Музыкальная передача

"От всей души"

ПЕРЕДАЧА ВЫХОДИТ КАЖДЫЙ ДЕНЬ

ПО АДРЕСУ:

г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru

8(394-22) 2-18-10,

8-923-267-0749

Акция действует:

с 01 июля по 31 августа 2023г.

2500 руб.

3500 руб.

– 1 песня

– 6 фото

до 70 слов

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

(12+)

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨНГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.

ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
"ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАЪТ.
8-923-338-9188

РЕКЛАМА

ЦЕНТР ПОСУДЫ И ТЕКСТИЛЯ

ОТКРЫТИЕ
20 мая

ПОДАРОК НА
300 ТЫСЯЧ

Сковороды

от 199

Мантоварки

от 999

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ, 112

ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАКАЗА:
8(394-22)3-33-22

г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб. 309.

ПЕЧАТЬ НА
ОДЕЖДЕ

ВЫДЕЛИ
СЕБЯ ИЗ
ТОЛПЫ!

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

ТываМедиаГрупп

2500 Р

ХУДИ

+печать

599 Р

ФУТБОЛКА

+печать

ЛЮБЫЕ
ЦВЕТА

Реклама

ООО «ЭНЕРГОСТРОЙ» СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

Машинист автокрана ХСТ-25, г/п 25 т
Машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251.
Бригады: плотников, бетонщиков, отделочников.
Начальник ПТО
Инженер ПТО
Мастер СМР
Сварщики, газосварщики.
Разнорабочие

Тел: 89133515140, звонить в рабочее время.
Или по адресу ул. Колхозная 2а

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Кызылский кожуун» сообщает о возможности предоставления земельного участка в аренду из земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Кызылский район, СНТ «Дар», ул. Буяныг, д. 53, с кадастровым номером 17:05:1702001:3674, с площадью 1053,0 кв.м., с разрешенным использованием — ведение садоводства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение 30 дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения (дата окончания приема заявлений — последний день указанного срока), необходимо подать письменное заявление по адресу: РФ, Республика Тыва, Кызылский кожуун, пгт. Каа-Хем, ул. Таежная, д. 20.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Кызылский кожуун» сообщает о возможности предоставления земельного участка в аренду из земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Кызылский район, СНТ «Дар», ул. Малчын, д. 67, с кадастровым номером 17:05:1702001:3671, с площадью 983,0 кв.м., с разрешенным использованием — ведение садоводства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение 30 дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения (дата окончания приема заявлений — последний день указанного срока), необходимо подать письменное заявление по адресу: РФ, Республика Тыва, Кызылский кожуун, пгт. Каа-Хем, ул. Таежная, д. 20.

Тамерлан Чындыгырның шаңналы дээш...

Эрткен неделяда, июль 13–14-те, Кызылдың Аныяктар ордузунга Тывадан эр улус аразынга делегейниң шыдыраа федерациязы ФИДЕ-ниң Тывадан эр улус аразынга баштайгы мастери, 2021 чылда Европа чемпиону, 2023 чылда Россия чемпиону Тамерлан Чындыгырның шаңналы дээш республика чергелиг шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Ооң бетинде, июль 4-те, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Тамерлан Чындыгыр-биле ужурашкан, Тамерланниң чедиш-киннерин онзалап демдеглээн. Тываның Чазаа, республиканың Баштыңы делегей чемпионадынга белеткениринге болгаш киржиринге Тамерланга дуза кадары чигзиниг чок.

Эрткен неделяда болган маргылдаага Тывадан болгаш кожавыс Хакасиядан аңгыда Новосибирск, Иркутск областардан, Алтай крайдан шыдыраачылар 4 бөлүккө күжүн шенешкен, тилекчилер илерээн.

Хакасиядан чалаткан 15 шыдыраачы колдуу-ла школачылар болган. Оларны 3 тренер башкы, ада-иелери үдеп чораан. Новосибирск, Иркутск областардан, Алтай крайдан келген шыдыраачылар шупту ында ажилдап, чурттап, өөренип чоруур тывалар болган. Абакандан келген школачылар аразында база тывалар бары амгы үеде тыва шыдыраачылар Сибирьниң кайы-даа хоорайында барын көргүскен.

Маргылдааның киржикчилерин 4 бөлүккө үскеш, кызыгаарлаан үелиг (ойнакчы бүрүзүңге 15 минута, немей 10 секунда көрдүнгөн) швейцар система-биле ойнаткан.

Кызылдан Ананда Донгак 7 салыгдан 7 санны ойнап алгаш, 10 хар чедир бичии уруглар аразынга бирги черни бүзүрелдиги-биле чаалап алган. Чүгле тилекчиге уттурупкан Норден Монгуш 2-ги черни ээлээн. Ушкү черге Далида Чамурлиева (5 санныг) төлөптиг болган. Оларның шуптузунга алдын, мөңгүн, хүлер медальдарны болгаш хүндүлел бижиктерни, акша шаңналдарын тывыскан. 4–5 дугаар чер алган Амелия Оюн биле Ясмин Ондар база акша шаңналдарын алганнар.

Кызылдан Тимур Иргит 10 хар чедир бичии оолдар аразынга оюнга кымга-даа уттурбайн, ол бөлүккө чемпион

болган. Дараазында шаңналдыг черлер алган чалыы шыдыраачыларны илередирде, немелде көргүзүлгелерни санаар ужура таварышкан. Чүге дээрже хары угда 3 ойнакчы 4,5 санныг болганнар. Немелде көргүзүлгелер-биле Отсүрен Ондар 2 дугаар, Ачыты Күжүгет 3 дугаар болганы илерээн. База-ла 4,5 санныг болган Түменмаадыр Күжүгет 6-удаа медальдарга, хүндүлел бижиктерге четпейн барза-даа, 4-кү чер дээш акша шаңналынга төлөптиг болган. Кудер Ондарга (5-ки чер) база акша шаңналын тывыскан.

Бичии оолдар, уруглар швейцар система-биле 7 салыг ойнаан болза, эр болгаш херээжен улус 9 салыг ойнааннар.

Херээжен шыдыраачылар (21 киржикчи) аразынга 9 салыгдан 9 санны чаалап алган, Тываның херээжен улус аразынга 5 дакпыр чемпион, 6 чылын Кызылдың 15 дугаар

лицейиниң 11-ги класынче шилчээн Шуру Ондар чемпионнаан. База-ла ол лицейде өөренип турар Арина Иргит (8 санныг) 2 дугаар болган. Долзат Наксыл (6,5 санныг) 3 дугаар черни ээлээн. Улуг назылыг херээжен шыдыраачылардан Галина Саая (5,5 санныг) акша шаңналдыг 4-кү черге төлөптиг болган. Хакасиядан Есения Брем 5 дугаар черни ээлээш, акша шаңналын алган. Алтай край дээш ойнаан Саглай Шоннай-оол шаңналдыг черге бичии-ле четпейн, 6 дугаар болган.

Эр улус аразынга маргылдаа кончуг солун болган. Оларның аразынга 10–11 хардан өрү оолчугаштар, 70–80 хар оранчок ажа берген шыдыраачылар хөй болган.

Ниитизи-биле 78 эр шыдыраачылар аразынга 8 санныг болган Кежик Монгуш бүзүрелдиги-биле чемпион болган. Кежик бо маргылдаага хөй чылдар иштинде школага өөренип келгени Новосибирск областың төлээзи болган. Арга-дуржулгалыг хоочуннар, шыдыраа специалистери Кежикти Тамерланниң соондан ФИДЕ мастери болуп деп санап турары анаа эвес.

Чемпион-биле хайымнаан республиканың 3 дакпыр чемпиону Орлан Сарыглар (Чөөн-Хемчик, Чадаана) 7,5 санныг ийи дугаар черни

/ Солагай талазында чемпион Шуру Ондар.

движение
дежи «Движение первых»
Тыва

/ Чемпион Кежик Монгуш, тренери Сергей Түлүш-биле.

ээлээн. Тываның 5 дакпыр чемпиону Артыш Чүлдүм биле Тываның база бир өзүп олурар салым-чаянныг чалыы шыдыраачызы Начын Чамзы 7–7 санныг болуп деңнежи бээрже, база-ла немелде көргүзүлгелерни санаан. Ооң-биле Начын Чамзы 3 дугаар, Артыш Чүлдүм 4 дугаар болганнар. Акша шаңналдыг 5 дугаар черге хоочун шыдыраачы Олег Дамбиев (6,5 санныг) төлөптиг болган. База-ла ол хире сан алган Адыгжы Куулар бо удаада немелде көргүзүлгелери четпейн барганындан шаңнал чок арткан.

Эр улус аразынга маргылдаага киришкен школачыларны база аңгы демдегледип шаңнаан. Оларның аразындан бирги черни Хакасияның чемпиону Иван Кочнев чаалап алган. Дараазында 2-ден 5-ке чедир шаңналдыг черлерге Оргаадай Маны-Хая, Дүгер Допай, Мөңгүн Сарыг-Лама болгаш Кирилл Литвинцев (Хакасия) төлөптиг болганнар.

Шыдыраага эр улус аразында баштайгы тыва мастер болган Тамерлан Чындыгырның шаңналы дээш ниитизи-биле 126 шыдыраачы киржикчилиг маргылдаа бедик организастыг болгаш эш-хуу байдалга эрткен. Аңаа Кызыл хоорайның иерияның спорт килдизиниң даргазы Ким Котчинниң баштааны судья коллегиязы улуг рольду ойнаан.

Ниити түңнелдер-биле алыр болза, эрткен маргылдаага Кызылдың немелде өөредилге төвүнүң тренер башкызы Сергей Ыймажапович Түлүштүң өөреникчилери тергиддэн.

Хакасиядан 15 чалыы шыдыраачылар маргылдаага киржиринден аңгыда солун культура-дыштанылга программасын тургусканын база демдеглээр апаар. Ооң ачызында кожаларывыс Абаканче чанып келгеш: «Кызылга бис ынакшый бердивис», «Он-за-солун маргылдаа, бисти чылыг-чымчак уткуп-хүлээп алганыңар дээш, улуу-биле четтирдивис!» – деп социал четкилер таварыштыр бижип турары онзагай.

Эр улус аразында шыдыраага баштайгы тыва мастер Тамерлан Чындыгырның шаңналы дээш маргылдаа ооң өг-бүлезиниң, чоок кижилериниң, Кызыл хоорай чагыргазының, Тыва Республиканың Спорт яамызының болгаш Шыдыраа федерациязының деткимчези-биле болуп эрткен.

Маргылдааның киржикчилери Кежик Тамерланга улуу-биле четтиргенин илередип, аңаа ам-даа улуг-улуг чедишкиннерни күзеп, делегей чемпиону болгаш баштайгы тыва гроссмейстер болурун күзээннер.

/ Мерген КЫРГЫС.
Авторнуң тырттырган
чуруктары.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

«Тыва медиатрупп» ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каът 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албанның Енисей эргелели
«Шын» солунну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыгган санны болгаш еске-даа
фактылары, дыңнадыглары дээш
авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлагже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3085 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛGAZY:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10